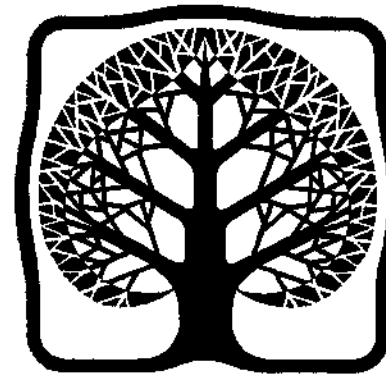

**III. KAPITOLA
SÉMANTICKÉ
A ŠTYLISTICKÉ
PROCESY
A TENDENCIE**

Tendencia k intelektualizácii a demokratizácii

Intelektualizáciu aj jej dialektický protiklad demokratizáciu chápeme pri skúmaní slovnej zásoby súčasnej slovenčiny procesuálne ako isté tendencie. V rámci ostatných tendencií, ktoré sa pokladajú za charakteristické pre fungovanie súčasných spisovných jazykov (terminologizácia a determinologizácia, internacionalizácia a tvorenie z domácich zdrojov, univerbizácia a multiverbizácia), má dominantné postavenie na jednej strane tendencia k demokratizácii (rozvoj hovorového jazyka, vzrast jeho vplyvu na štýlovú diferenciáciu a v dôsledku toho narastanie hovorových a slangových prvkov), na druhej strane tendencia k intelektualizácii (zvyšovanie podielu a závažnosti odborného jazyka, štylistické posuny do knižnosti, rozvoj rečníckych žánrov; Buzássyová — Bosák, 1984, s. 107). Demokratizačná tendencia sa prejavuje v pôsobení bežného hovoreného jazyka na spisovný jazyk, uplatňovaním tých prvkov v spisovnej norme, ktoré sú zhodné s prostriedkami bežného hovoreného jazyka. Protikladná intelektualizačná tendencia znamená posilňovanie a upevňovanie výhradne spisovných prvkov, ktoré slúžia špeciálnym potrebám vyjadrovania v komunikačných sférach, v ktorých typickým realizačným útvarom je spisovný jazyk, t. j. v odbornej a publicistickej sfére (Jedlička, 1978, s. 13).

Tendencia k intelektualizácii

Intelektualizácia patrí k základným charakteristickým črtám spisovného jazyka. V zhode s inými autormi pod intelektualizáciou rozumieme prispôbovanie sa jazyka na to, aby jazykové prejavy mohli byť určité a presné, podľa potreby abstraktné, a aby boli schopné vyjadrovať súvislosť a zložitosť myslenia (Havránek, 1963). Novšie sa intelektualizácia chápe ako jeden zo znakov spisovnosti pri jej užšom vymedzení, jej uplatňovanie sa predpokladá predovšetkým v odbornej a publicistickej sfére (Jedlička, 1978). V každom prípade však intelektualizácia je tendencia charakterizujúca spisovný jazyk nielen v časoch jeho konštituovania, ale je aktuálna a vlastná spisovnému jazyku po celé obdobie jeho vývinu a najvýraznejšie vystupuje do popredia v súčasnom období vedecko-technického rozvoja.

Intelektualizáciu chápeme ako v istom zmysle nadradený proces, resp. výsledný vektor, ku ktorému smerujú a ktorý vytvárajú iné procesy ako čiastkové. Pri analýze tejto tendencie si preto všimame, ako sa realizuje súvzťažnosť intelektualizácie s terminologizáciou a determinologizáciou,

ako aj s internacionalizáciou, a všeobecné zistenia ilustrujeme na lexikálnych jednotkách, ktorých významová štruktúra sa v súčasnosti obohatila o „intelektuálne“ významy.

Prejavom tendencie k intelektuálizácii je v prvom rade zvyšovanie podielu a závažnosti odborného jazyka, s ktorým súvisí súvzťažnosť a súbežnosť intelektuálizácie s terminologizáciou a determinologizáciou. Keďže charakteristickým výrazivom odborného jazyka je abstraktná lexika, tendenciu k intelektuálizácii posilňuje predovšetkým rozvíjanie abstraktnej lexiky. Narastanie abstraktnej lexiky s jej charakteristickými zložkami — termínmi rozličných oblastí poznania (vedy, techniky, umenia), názvami abstraktných statických a dynamických príznakov, súhrnnými rodovými pojmami (porov. časť o dynamických tendenciách v názvoch vlastností a dejových mien, s. 98 n.) — má objektívnu príčinu v stále prebiehajúcom procese poznania v rozvoji vedy a v budovaní vedeckých teórií. Narastanie tejto zložky lexiky teda spoločensky súvisí s vedecko-technickým rozvojom. Z vnútrojazykového hľadiska zasa nie je nijako náhodné, že slovo- tvorné prostriedky na tvorenie najcharakteristickejšej vrstvy abstraktnej lexiky — formant *-osť* na tvorenie názvov vlastností a formant *-nie* na tvorenie názvov deja — patria k najproduktívnejším slovo- tvorným prostriedkom.

Rozvoj intelektuálnych lexikálnych prostriedkov má protiváhu v rozvoji expresívnych jednotiek slovnej zásoby. Ak postupy sémantickej expresivity charakterizuje tendencia ku konkrétnemu a intenzitnému vyjadrovaniu, postupy súvisiace s rozvojom myslenia charakterizuje naopak tendencia k abstraktnému vyjadrovaniu a tendencia k presnému a špeciálnemu vyjadrovaniu (Němec, 1968, s. 129—134). Možno teda povedať, že všetko to, čo prispieva k rastu terminologického fondu jazyka, je súčasne aj posilňovaním jeho intelektualizačných tendencií. Intelektualizácia vrcholí vo vedeckom (teoretickom) jazyku.

Tendencia k intelektuálizácii, ak pod ňou chápeme aj rozvíjanie abstraktnej lexiky, však úzko súvisí aj s determinologizáciou. Kým strata odborného významu slova a jeho prechod do neterminologickej lexiky je determinologizáciou v širšom zmysle (Poštoľková, 1984, s. 93—106), determinologizáciou v užšom zmysle je práve vznik odvodených významov a významových odtieňov od pôvodných termínov (porov. časť o terminologizácii a determinologizácii, s. 259 n.). Tento proces dokumentujú napríklad posuny ako *elektrizovať* v konkrétnom význame „zavádzať elektrinu“; „liečiť elektrinou“ — v abstraktnom význame „uchvacovať, uvádzať do nadšenia, vzrušovať“; *filmovať* v konkrétnom význame „nakrúcať film“; „stvárňovať vo filme“ — v abstraktnom význame „predstierať, predvádzať“ (*filmovať chorobu*). Pri niektorých lexémach abstraktné použitia majú stúpajúcu tendenciu, napr. *signalizovať* vo význame „naznačovať“.

Tendenciu k intelektuálizácii posilňuje aj tendencia k internacionalizácii — zvyšovanie podielu a frekvencie slov cudzieho pôvodu, najmä inter-

nacionálnych —, ktorá prispieva aj k diferenciácii jazyka na osi hovorovosť — neutrálnosť — knižnosť (porov. napr. *rajcovnosť* — *príťažlivosť* — *atraktívnosť*). Intelektuálny charakter mnohých internacionálnych slov je daný tým, že ich významová štruktúra sa vyvíja od konkrétnejších významov k abstraktnejším významom; napr. *operovať niekoho* — *operovať čím* (= argumentovať). Medzi prostriedky odborného vyjadrovania patria internacionalizmy ako *manifestovať sa* (= prejavovať sa, ukazovať sa), *rezultovať* (= mať ako svoj výsledok) a i.

Intelektualizácia jazyka sa posilňuje nielen pribúdaním lexiky, ktorej primárny význam je abstraktný (substantívne abstraktá ako názvy vlastností a dejov), ale aj vznikom druhotných abstraktných významov či použití slova. Zo slov, v ktorých sa abstraktnejšie (intelektuálne) významy, významové odtiene alebo posúvanie použitia slova do abstraktnejšej polohy začali uplatňovať v nedávnom čase, možno spomenúť tieto slovesá, resp. dejové mená. Pri slovese *tvorovať* SSJ zachytáva iba konkrétne významy „umelo upravovať do určitého tvaru“ (*tvoroval strom*) a odborný význam „dávať tvar ohýbaním“ (*tvoroval železo*); KSSJ takisto zachytáva tieto konkrétne významy, ale výklad „upravovať do istého tvaru“ pokrýva aj abstraktnejší význam, ktorý toto sloveso nadobudlo len nedávno. Doklady na abstraktnejšie, „intelektuálnejšie“ použitia možno nájsť v súčasnej kultúrnej publicistike: . . . *tvorovať výpoveď tak, aby bola akceptovateľná ako výpoveď básnická* (Šmatlák — Nd). Sloveso *preladať, prelaďovať* s konkrétnym významom „nastavovať prijímač na príjem inej dĺžky“ je použité prenesene a abstraktnejšie v kontexte: *Pre dnešný stav poézie je charakteristické celkové prelaďovanie zo statického lyrického subjektu na subjekt dynamickejší* (Marčok — Nd). Pri slovese *mapovať* SSJ zaznamenáva iba konkrétne významy „zakresľovať zemský povrch, robiť mapy“, „zakresľovať na hotovú mapu výskyt, rozloženie nejakého javu“ (*mapovať nárečové javy*). Dnes jestvuje ako frekventovaný aj abstraktnejší, generalizáciou vzniknutý význam „zachytávať, zaznamenávať niečo“, odvodený z druhého významu: *zmapovať situáciu, zmapovať všetky negatívne javy*. Takisto za posun k abstraktnosti (od konkrétnych významov substantíva *profil* = „pohľad z boku“; „vonkajší obrys“) možno hodnotiť význam slovesa *profilovať* a adjektivizovaného prídavia v spojeniach typu *profilujúce pracovisko, profilujúca výskumná úloha* (t. j. hlavná, rozhodujúca).

Z hľadiska posunov k intelektuálnejším významom sú zaujímavé aj polysémické deverbatívne substantíva *výstup, výhľad*. KSSJ zachytáva významovú štruktúru slova *výstup* takto: 1. vystúpenie, vystupovanie; 2. miesto, kde sa vystupuje; 3. vystúpenie pred verejnosťou; 4. časť divadelného dejstva; 5. hádka, zvada. Prvý, tretí a piaty význam sú abstraktné, druhý a štvrtý význam sú sekundárne konkrétna. Novšie použitie slova *výstup* v spojení *výstupy zo štátneho plánu* v zmysle „dokončené úlohy alebo čiastkové etapy riešenia plánovaných úloh“ možno chápať v konkrétnom aj abstraktnom význame (výsledok deja — dej). Toto použitie

možno najľahšie pochopiť a vyložiť ako odvodené z odborného významu (*výstup počítača*) a prenesené do abstraktnejšej polohy. Vznik ďalšieho intelektuálneho abstraktného významu s následnou sekundárnou konkretizáciou možno doložiť spojením *vypracovať dlhodobý výhľad* (KSSJ zaznamenáva dva abstraktné významy: 1. dobrá viditeľnosť; 2. nádeje, perspektíva, výhľadka).

Za prejav tendencie k intelektualizácii možno pokladať aj posuny konkrétného významu do abstraktnejšieho pri slovách *nástroj*, *páka*, *mechanizmus* (najmä v pluráli), ako ich možno doložiť kontextami: *Vedeckotechnický pokrok je nástrojom uskutočňovania stratégie urýchlenia* (Pd). — ... *smerovať k tomu, aby sa tieto nástroje (ceny, úverové podmienky, odvody i dane) premenili na jednotné národohospodárske kritériá* (Pd). — *zásady prebudovania hospodárskeho mechanizmu; spoločenské mechanizmy ideovoestetického vzdelávania* (Pd).

K intelektualizácii prispievajú aj isté syntaktické konštrukcie, ktoré na rozdiel od svojich synonymných náprotivkov majú príznak knižnosti a sú frekventované v takých útvaroch ako úvahy, hodnotiace analýzy, recenzie, teda v intelektuálnej sfére reči (Zolotova, 1976, s. 138). Patria sem napríklad konštrukcie:

X sa vyznačuje + N_{instr.} (abstrakt.)

X je + adj.

Ozónová vrstva na Marse sa vyznačuje nestabilitnosťou (SNN). — kniž.

Ozónová vrstva na Marse je nestabilná. — neutr.

X má adj. + N_{akuz.} (abstrakt.)

X je + adj.

Ursinyho hudba má zmyslovú bezprostrednosť (Pd).

Ursinyho hudba je zmyslovo bezprostredná.

Podobného charakteru je aj konštrukcia:

N_{akuz.} charakterizuje + N_{nom.} (abstrakt.) (N môže byť viacnásobným členom)

N_{nom.} je charakterizovaný + N_{instr.} (abstrakt.)

X je + adj.

Oblasť umeleckého štýlu charakterizuje obrazovosť, zážitkovosť a subjektívnosť.

Oblasť umeleckého štýlu je charakterizovaná obrazovosťou, zážitkovosťou a subjektívnosťou.

Sú to konštrukcie, ktorými sa nejaký jav pojmovovo vymedzuje. Vymedzenie, ktoré je vyjadrené pomocou substantívneho abstrakta, teda spredmetneného (charakterizačného) príznaku, je tu základné, najmä v odbornej komunikačnej sfére. Teoreticky možné synonymné konštrukcie s prísluš-

ným adjektívom sa nepoužívajú (**Oblasť umeleckého štýlu je obrazová, zážitková, subjektívna.*).

Medzi konštrukcie, ktoré prehlbujú intelektuálny charakter textu a prispievajú k intelektualizácii jazykového prejavu, možno rátať pri istom lexikálnom obsadení aj genitív druhovej príslušnosti, a to podtyp, ktorý je reprezentovaný syntagmou (*básnik vzbury*). Ide o prípady, keď kvalita, druh toho, čo pomenúva nadradený výraz, sú vyjadrené príslušnosťou k abstraktným pojmom (Miko, 1962, s. 150—152). Porov. ... *prítomné zložky ... vytvárajú báseň neobyčajnej svietivosti* (Kováčik); ... *stretáme sa s básnikom životnej skepsy a zväzneného optimizmu* (Strážay). Intelektuálny charakter v rámci podtypu *básnik vzbury* majú však iba prípady, kde skutočne kvalita a druh toho, čo pomenúva nadradený výraz, je vyjadrená príslušnosťou k abstraktným pojmom. Patria sem i spojenia typu *známky nerozhodnosti, filozofia kompromisu a opatrnosti, náter modernosti* (ale nie iné prípady, ktoré F. Miko zaraďuje medzi konštrukcie s genitívom druhovej príslušnosti).

Štylistická hodnota, neutrálny či knižnejší, emocionálnejší alebo intelektuálnejší charakter spomínanej konštrukcie závisí od kategoriálneho charakteru jej komponentov (abstraktné meno proti konkrétnemu menu), ale aj od lexikálneho obsadenia konštrukcie, ktoré je podmienené tým, v ktorej komunikačnej sfére, prípadne v akom literárnom či publicistickom žánri sa daná konštrukcia použije, a takisto od zámeru podávateľa. Keď napríklad porovnáme konštrukcie z rozdielnych komunikačných sfér, ako *hviezda prvej veľkosti* (z odbornej sféry), *báseň neobyčajnej svietivosti*, *básnik vzbury* (z kultúrnej publicistiky), *pracovník metly* (z umeleckej sféry), zistíme, že keď sa tá istá gramatická konštrukcia (a dodajme, že aj tá istá konštrukcia z vetnosyntaktickej, resp. syntagmatickej sémantiky, t. j. kvalifikačná) použije v odbornej komunikačnej sfére, pôsobí tam celkom neutrálne, bezpríznakovo, lebo je pre túto sféru typická (*hviezda prvej veľkosti*); keď sa použije v kultúrnej publicistike, pôsobí ako prostriedok „vyššieho“ knižného vyjadrovania s možným emocionálnym podfarbením (*báseň neobyčajnej svietivosti*). Ironicko-humoristický efekt kvalifikácie domovníka (*pracovník metly*) z románu Iľfa — Petrova, teda v umeleckej komunikačnej sfére, sa dosahuje tým, že v konštrukcii, kde je „normálne“ a náležité abstraktné meno, sa použilo konkrétne meno a navyše pomenovanie banálnej veci.

Zhrňujúc možno konštatovať, že tendencia k intelektualizácii, k zosilňovaniu intelektuálnej stránky reči je charakteristickou črtou spisovného jazyka a procesom, ktorý sa uplatňuje najmä v odbornej a publicistickej sfére, teda v tých komunikačných sférach, pre ktoré je typické vyjadrenie v spisovnom jazyku. Dialekticky vyvažuje tendenciu k demokratizácii. K intelektualizácii prispievajú aj iné procesy: terminologizácia a determinologizácia, aj internacionalizácia. Intelektualizácia sa prejavuje zvyšovaním podielu a závažnosti odborného jazyka, rastom terminologic-

kého fondu (slúžiacemu presnému a špeciálnemu vyjadrovaniu), obohacovaním sféry abstraktnej lexiky (primárnych abstrakt), ako aj vznikom druhotných abstraktných významov pri slovách rozličných slovných druhov. Intelektuálny charakter textov podporujú aj niektoré syntaktické konštrukcie ako typické výrazové prostriedky odborných a publicistických prejavov. V publicistike (v recenziách, úvahách a pod.) pôsobia tieto konštrukcie ako prostriedok knižnejšieho vyjadrovania.

Knižnosť

Základnými faktormi pri určovaní knižnosti jazykového prostriedku sú najmä časový faktor a funkčný faktor. Obidva tieto faktory pôsobia síce limitujúco, ale nie až po tú hranicu, že by s postupujúcou diferenciáciou spisovného jazyka zmenšovali a obmedzovali repertoár knižných prostriedkov. Ak sám termín knižnosť implikuje nesúčasnosť, je to dôsledok aj doterajšej lexikografickej praxe, keď sa v sústave štylistických kvalifikátorov nie vždy rešpektujú synchrónne hranice spisovného jazyka, knižnosť sa jednostranne spája iba s časovým faktorom, so zastarávaním slov (porov. v tejto súvislosti kritiku Slovníka cudzích slov — Bosák, 1981 b).

Knižné prvky možno synchrónne vyčleňovať z hľadiska sféry ich používania (funkčný faktor). Štylová príznakovosť knižnosti je založená na „vyššom“ stupni spisovnosti, istej výnimočnosti, zriedkavosti, dôležitosti a podobne a vyplýva z faktu, že uplatnenie tzv. vyššieho štýlu (Hausenblas, 1973) zahrnuje veľký počet komunikačných situácií či už verejného alebo súkromného rázu (výročia, jubileá, spoločenské udalosti, oslavy Sviatku práce, udeľovanie titulov a vyznamenaní, rodinné oslavy, promócie a pod.). Tento „vyšší“ stupeň sa uplatňuje ako typický a charakteristický pre niektoré žánre (esejistika, literárna veda a kritika, výtvarná teória a pod.) a pre individuálny štýl niektorých autorov (napr. A. Matuška).

Dynamika v prehodnocovaní knižných slov sa prejavuje aj v tom, že niektoré knižné slová neustupujú zo spisovného jazyka, ale sa frekvencovane a príznakovo používajú v publicistických textoch, a to nielen v písanej, ale aj hovorenej podobe (*góľman, aktér, rezultovať, dezinformácia* a i.).

Výraznú skupinu slov v rámci knižného štýlu predstavujú okazionality (príležitostné slová) a niektoré neologizmy, tvorené ako vedomé, funkčné vybočenie zo spisovnej normy na základe jej dobrého poznania a využívania potenciálnych možností derivačného systému (porov. Buzássyová, 1980).

Knižné prostriedky charakterizuje spisovnosť; fungujú prevažne v písanej podobe, ale spoločensky sa začínajú uplatňovať čoraz častejšie aj v hovorenej podobe (charakterizuje ich pozorná pripravenosť, oficiálnosť, reprezentatívnosť, výnimočnosť, neobyčajnosť jazykovej situácie). Knižné

prvky sú síce frekvenčne obmedzené, ale to vyplýva z toho, že ich charakteristickým znakom je výnimočnosť. To však neznamená, že knižné prostriedky ustupujú zo spisovného jazyka, naopak, sú typické pre vybrané komunikačné sféry (najmä odbornú); príznakovo sa využívajú aj v publicistike, resp. aj v slangu.

Multiverbizačné procesy v spisovnej slovenčine

Multiverbizačné spojenia, ktorých výskyt sa v jazyku nápadne zvyšuje, sú také viacslovné (najčastejšie dvojslovné) výrazy, ktoré koexistujú so synonymnými jednoslovnými ekvivalentmi a spravidla majú s nimi spoločný významovo-formálny komponent: *dať súhlas — súhlasiť, podať dôkaz — dokázať, nájsť/nachádzať uplatnenie — uplatniť/uplatňovať, vzniesť protest — protestovať, byť odrazom — odrážať, fakt zvyšovania — zvyšovanie, vedecké kruhy — vedci, zaujímavým spôsobom — zaujímavo, bytová jednotka — byt, v súčasnej dobe — v súčasnosti* a pod. Medzi multiverbizačné spojenia však treba okrajovo zaradiť aj také pomenovania, ktoré jednoslovné — slovotvorne súvzťažné — ekvivalent síce nemajú, ale boli utvorené na základe už jestvujúcich multiverbizačných modelov: *dať pokyn* (iné je *poskytnúť*) podľa *dať príkaz* (ekvivalent *prikázať*), *podať prehľad* podľa *podať výklad* (ekvivalent *vyložiť*), *byť príkladom* podľa *byť odrazom* (*odrážať*), *vo zvláštnych prípadoch* podľa *v iných prípadoch* (*inde*), *do istej miery* podľa *do značnej miery* (*značne*) atď. Pre vznik multiverbizačných spojení existencia príslušných jednoslovných pomenovaní nie je teda nevyhnutnou podmienkou (Vlková, 1978).

Multiverbizačné spojenia sú charakteristické pre isté komunikačné sféry. V odbornej, publicistickej i administratívnej sfére sú prostriedkom na dosahovanie väčšej abstraktnosti a explicitnosti vo vyjadrení a zároveň prostriedkom na zníženie antropomorfickej a „agensovosti“ týchto prejavov. Ich použitie je vo väčšine prípadov funkčné, a to nielen vtedy, keď prispieva k vyššej presnosti vyjadrovania alebo keď funguje ako štylistický identifikátor, ale aj vtedy, keď pomáha text udržiavať v istom rytme, rytmicky ho frázovať, členiť. Možno zistiť, že multiverbizačné spojenia sa najkoncentrovanejšie sústreďujú v prvých odsekoch textu. Tým akoby sa naznačovalo zapojenie textu do nesúkromnej, „vyššej“ komunikačnej sféry, ale zároveň aj to, že práve tu sa rozhoduje o tom, v akom rytme sa ponesie daný text. Porov. napr.: *Kým v minulosti mali kodifikačné akty* (= kodifikácie) *prevažne individuálny charakter* (= boli individuálne), *smernom do súčasnosti sa podmienky kodifikačnej činnosti* (= kodifikácie) *silne inštitucionalizujú* ... (Slovenská reč).

Slovná zásoba prostredníctvom plnovýznamových slovíes najadekvátnejšie zachytáva všetky tie typy súdov (schém), ktoré si človek na základe

skúseností mnohých generácií postuloval ako osobitne cenné. Sú to tie, ktoré mu pomáhali a pomáhajú formovať predstavy a „obrazy“ o každodennom živote a komunikovať o nich prostredníctvom konkrétnych viet. Slovesá ako základná trieda predikátov dominujú v jednoduchšej vete. Vyjadrovať a opisovať bežné situácie je ich hlavnou úlohou, ktorú plnia za pomoci svojich menných komponentov. Avšak sú iné oblasti, kde sa pomocou jazyka nefixujú bežné situácie, ale objektívne prebiehajúce procesy a nezávislé fakty, ktoré si vyžadujú aj zníženie agensovosti. Práve tam sa siaha po iných spôsoboch vyjadrenia a po iných schémach a tam hrajú osobitne dôležitú úlohu multiverbizačné spojenia. Týka sa to, pravdaže, hlavne vedeckého štýlu, pre ktorý je príznačná silná nominalizácia, a rovnako aj administratívneho štýlu, ale v takej istej miere aj publicistiky s jej potrebou uplatňovať ustálené, automatizované spojenia. Treba súhlasiť s N. Savickým (1983, s. 25), že multiverbizačné spojenia podávajú skutočnosť v daných sférach adekvátnejšie práve pre ich schopnosť utlmo-vať antropomorfickosť jazyka.

Ak aj o vzťahu medzi jednoslovnými a príslušnými multiverbizačnými výrazmi sa hovorí ako o synonymnom, možno vo väčšine prípadov odhaliť medzi nimi väčšie či menšie významové alebo štylistické diferencie. Ide tu teda len o čiastočnú synonymiu. Porov. napr. vety *Popis obyvateľstva urobili zodpovední pracovníci tohto roku načas* (Pd). — *Obyvateľstvo popísali zodpovední pracovníci tohto roku načas*. Je dostatočne zrejme, že predikatívne výrazy v daných vetách sa významovo úplne nekryjú. Oprávnené sa tvrdí (napr. Jedlička, 1978, s. 170), že multiverbizačné spojenia typu *urobil popis* majú v porovnaní so slovesným vyjadrením typu *popísať* navyše doplňujúci významový komponent, naznačujúci zložitú organizovanú činnosť, ktorá je príznačná pre akcie väčšieho rozsahu. V tomto prípade nie je ani sémantická prijateľnosť vety s jednoslovným ekvivalentom v predikáte nesporná (jej výskyt možno predpokladať nanajvýš ak v hovorovom jazyku, kým vo verejných komunikačných sférach je zrejme celkom vylúčená). Významová a štylistická diferenciácia je ešte zreteľnejšia vo vetách typu *Dal som si urobiť odpis niektorých listín*. (úzus) — *Dal som si odpísať niektoré listiny*. Spočíva v tom, že kým výraz *urobil odpis* je terminologizovaný a označuje sa ním aj v bežnom jazyku úkon, ktorý prebieha za presne vymedzených (právných) podmienok, pri výraze *odpísať* to tak nie je.

Vyššia explicitnosť a konkrétnosť vyplývajúca z použitia multiverbizačných spojení vedie zároveň aj k zníženiu vágnosti príslušných predikátov. Možno ukázať, že pri niektorých pôvodom nedomáciach slovách sa jasne nevyjadruje, či sa nimi pomenúva činnosť, ktorú vykonáva ľavostranný participant ako agens alebo ho táto činnosť (dej) zasahuje ako paciensa (*Peter konzultuje na fakulte. Peter trénuje v susednej obci.*). Prítomnú ambiguitu možno odstrániť práve použitím konštrukcií s multiverbizačnými spojeními (*Peter je na konzultácii/konzultáciách na fakulte.* —

Peter dáva konzultácie na fakulte.; Peter vedie tréningy v susednej obci. — *Peter chodí na tréningy do susednej obce.*). V niektorých prípadoch k také- muto javu dochádza aj pri domácich slovesách, napr. pri slovese *prenajať*. Veta *Peter prenajal chatu* môže mať význam konkretizovaný vo vete *Peter dal do prenájmu chatu*, ale aj vo vete *Peter vzal do prenájmu chatu*.

Multiverbizačné spojenia sú v porovnaní so svojimi jednoslovnými korelátmi často oficiálnejšie, knižnejšie (*namietnuť* — *vzniesť námietku*, *stratiť* — *niešť straty*, *opýtať sa* — *predostrieť otázku*), v mnohých prípadoch, ako sme ukázali, nejde však medzi nimi len o štylistické rozdiely. Je tu celá škála významových odtieňov najrôznejšej intenzity, na jednom konci ktorej majú tieto koreláty k sebe štylisticky i sémanticky veľmi blízko (*uplatňovať sa* — *nachádzať uplatnenie*, *báť sa* — *mať strach*), na druhom však vykazujú veľmi zreteľné dištancie (*hlbokor* — *robiť hlbokú orbu*, *zachraňovať* — *dávať záchranu* (pri cvičení)). K charakteristickým vlastnostiam multiverbizačných spojení patrí aj to, že ich substantívnu časť, ktorá je v slovesno-menných spojeniach sémanticky dominantná, možno atribútmi rozvíť omnoho bohatšie než príslušné sloveso: *vykonať dôležité zmeny* — **dôležito zmeniť*, *vykonať rozlúčkovú návštevu* — **rozlúčkovo navštíviť*, *dosiahnuť cenné víťazstvo* — **cenne zvíťaziť* atď. V niektorých prípadoch abstraktné substantíva do multiverbizačných spojení vstupujú už rozvité. V týchto prípadoch nikdy nie je možná náhrada jednoslovným slovesným ekvivalentom s adverbiálnym atribútom: *urobiť tupý strih* — **tupo ostrihať*, *viesť mierové rokovania*, *triedny boj* — **mierovo rokovať*, **triedne bojovať* a i. (Macháčková, 1983).

Väčšina autorov multiverbizačné spojenia hodnotí ako špecifické jazykové prostriedky stojace medzi čisto voľnými a frazeologicky viazanými spojeními. Má to svoje oprávnenie, lebo kým na jednej strane ich s voľnými spojeními spája formálno-syntaktická štruktúra, t. j. to, že sa formujú zo slov, ktoré sa zvyčajne používajú voľne, na druhej strane sa k frazeologizmu blížia vďaka svojej ustálenosti a ucelenosti, v dôsledku čoho vystupujú ako jeden sémantický celok. To podmieňuje aj ich jednotnú vetnočlenskú funkciu — fungujú ako jeden vetný člen. S frazeologickými jednotkami majú spoločnú ustálenosť, ale zase odlišné to, že im chýba prvok idiomatičnosti, metaforickosti (Pisárčiková, 1977, s. 144; Kačala a kol., 1984, s. 28).

V súčasnej slovenčine možno vyčleniť šesť štruktúrnych typov multiverbizačných spojení: 1. sloveso + substantívum: *podat vysvetlenie* — *vysvetliť*; 2. sponové sloveso + substantívum: *byť odrazom* — *odrážať sa*, *mať vplyv* — *ovplyvňovať*; 3. riadiace substantívum + závislé adjektívum: *čitateľská verejnosť* — *čitateľia*; 4. riadiace substantívum + závislé adjektívum alebo zámeno v inštrumentáli: *mechanickým spôsobom* — *mechanicky*; 5. závislé adjektívum + riadiace substantívum v inom páde než inštrumentáli: *na reprodukčné účely* — *na reprodukciu*; 6. substantívum + substantívum: *otázka mieru* — *mier*, *v rámci práce* — *v práci*.

Skupina multiverbizačných spojení pozostávajúca zo slovesa s oslabenou sémantikou a substantíva s plnou sémantikou predstavuje najvýraznejší druh a aj sa mu venuje najväčšia pozornosť (u nás najmä Pisárčiková, 1977). Vysoká frekvencia daného typu multiverbizačných spojení pramení zo spomínanej nominalizačnej tendencie, ktorá sa výrazne prejavuje vo všetkých verejných komunikačných sférach. Vedľa pojmovej koncízности a presnosti hypertrofia nominátov a atrofia slovesných výrazov je hlavným znakom náučného štýlu. Vysoký výskyt abstraktných substantív sa oprávnene odôvodňuje tým, že práve ony majú schopnosť najrýchlejšie, v najzhuštenejšej podobe a s najväčšou presnosťou prenášať výsledky ľudského intelektu (Mistrík, 1977, s. 125). Navyše substantívne časti týchto spojení (*výroba, operatívny zákrok, výskum, rozpis, fortifikácia* atď.) predstavujú termíny, ktoré sú už pevnou súčasťou vedeckej komunikácie. Slovesá zvyčajne takýmito stabilnými termínmi nebývajú vzhľadom aj na ich vyššiu polysémnosť. Aj internacionalizmy sa do nášho jazyka — podobne ako do iných jazykov — dostávajú najskôr v mennej forme a len neskôršie (a ani to nie vo všetkých prípadoch) sa pritvárajú slovesá (*metabolizmus* → *metabolizovať*, *moderátor* → *moderovať*, *integrácia* → *integrovať*, *kolaps* → *kolapsovať* atď.).

V uvedenom type multiverbizačných spojení sa vyskytujú slovesá s veľmi všeobecným, takmer kategoriálnym významom, ktoré majú síce niektoré znaky spoločné s plnovýznamovými slovesami (nie sú sémanticky celkom prázdne), ale funkčne sa blížia skôr k sponám ako k čistým nositeľom aktualizáčných kategórií. V tejto funkcii sa najčastejšie vyskytujú slovesá *urobiť, po/dať, vziať, položiť, viesť, utvoriť, poskytnúť, uskutočniť, podniknúť, dôjsť, dosiahnuť, preukázať, vyjadriť, vysloviť, vykazovať, pri-niesť, vzniknúť, predložiť, realizovať, dospieť, podrobiť, prijať, uplatniť, ve-novať, nastoliť, predostrieť* atď. V uvedenej funkcii sa vyskytujú aj nedokonavé slovesá (teda aj *robiť, podávať, brať, klásť* atď.). Zvyčajne fungujú obidva koreláty vidovej dvojice paralelne (*nájsť* — *nachádzať uplatnenie*), dokonavý vid však má vždy vyššiu frekvenciu.

Multiverbizačné spojenia vznikajú niekedy aj z potreby vid bližšie špecifikovať. Ak v paradigme slovesa chýba jeden člen vidovej dvojice, možno tento fakt kompenzovať pomocou multiverbizačných spojení. Napr. sloveso *pochodovať* je nedokonavé, no príslušné vidové opozície možno utvoriť prostredníctvom dvojíc *podniknúť, uskutočniť* — *podnikať, usku-točňovať* *pochod*. Takisto *mieniť, starať sa, zaujímať sa* sú nedokonavými slovesami, kým ich multiverbizačné koreláty vyjadrujú obidve vidové po-lohy (*prejaviť/prejavovať, vysloviť/vyslovovať mienku, poskytnúť/posky-tovať starostlivosť, prejaviť/prejavovať záujem*). Cudzie slovesá na *-ovať* sú často dvojvidové a práve preto sú z tejto stránky málo výrazné. V multi-verbizovanej podobe vzniká naproti tomu jasná opozícia: *bojkotovať, am-nestovať* — *vyhlásiť/vyhlasovať bojkot, amnestiu; operovať* — *robiť/urobiť operáciu* atď.

Pomocou uvedených kategoriálnych slovies sa vytvárajú multiverbi-začné spojenia, ktoré možno rozdeliť ešte do niekoľkých sémantických podskupín.

a) Multiverbizačné spojenia so slovesami dávania a dostávania v pre-nesenom zmysle: *dať súhlas, odpoveď, vyhlásenie, úlohu, možnosť, otázku, rozkaz, príkaz, povel* (= *zaveliť*), *sľub, právo* (= *splnomocniť*), *do popredia* (= *upoprediť*), *do úzadia* (= *upozadiť*), *k dispozícii* (= *poskytnúť*); *dávať obraz, záchranu, rady, garanciu, inštrukciu, ocenenie, za vinu* — podľa tohto modelu aj *dať/dávať za pravdu, šancu, interview* atď., ktoré nemajú jednoslovné koreláty; *podať správu, žiadosť, svedectvo, dôkaz, vymedzenie, informáciu, vysvetlenie, objasnenie, zhodnotenie, (trestné) oznámenie* — podľa toho aj *podať prehľad; poskytnúť zľavu, úľavu, odmenu, informáciu; vydať rozkaz, zákaz, vyhlásenie, svedectvo, položiť dôraz, akcent, otázku; klásť odpor, za vinu; venovať záujem* (= *zaujímať sa*) — podľa toho aj *venovať pozornosť, nadanie; uložiť trest, pokarhanie; predložiť návrh, žiadosť; vzniknúť námietky, požiadavky, návrhy, protest, otázku* (aj *predo-strieť, nastoliť*); *prijať záväzok, rozhodnutie; vzdať chválu* atď.

b) Multiverbizačné spojenia so všeobecnými akčnými slovesami: *vykonať redakciu, kontrolu, hodnotenie, prieskum, návštevu, zásah, (kontrolné) práce, zmenu, zápis, analýzu, korekciu, nápravu, opravu; u/robiť záver, výber, objav, chybu, (zatemňovacie) práce, propagáciu, prieskum, pre-vierku, ústupok, obhajobu, inštaláciu, (projektovú) prípravu, pozorovanie, zápis, odkaz, očistu, prvojazd; uskutočniť vyšetrovanie, (rekonštrukčné) práce, (ozbrojené) provokácie, kontrolu, pozorovanie, snímkovanie, pre-stavbu, opatrenie, (vojenské) cvičenie; realizovať previerku, prerozde-lenie, úpravu, (výmenné) akcie, (výskumné) cesty; dosiahnuť úsporu, nápra-vu; podrobiť analýze, kritike, skúške; uviesť argumenty, dôkazy, citáty, doklady, detaily, do pohybu, do súladu, do protokolu, do funkcie* (= *ko-optovať*), *vyviesť súd, rozsudok; pristúpiť k zmene, rekonštrukcii, prestavbe; uplatniť bojkot, vyvinúť činnosť* a i.

c) Multiverbizačné spojenia so slovesami hovorenia: *vysloviť poďakova-nie, obvinenie, ne/súhlas, ne/spokojnosť, znepokojenie, protest, odhodlanie, varovanie, uznanie; vyjadriť názor, požiadavku, protest* atď.

d) Multiverbizačné spojenia so slovesami iného typu: *znaменаť ohro-zenie, spestrenie, vytvorenie; dochádzať k stagnácii, k vytvoreniu, k pre-menám, k spojeniu, k záveru, k poznaniu; nájsť uplatnenie, odraz; vy-víjať činnosť, úsilie* atď.

Ďalší typ multiverbizačných spojení predstavujú spojenia sponových slovies *byť a mať* so substantívom. Substantívum tu môže motivačne sú-visieť so sémantikou jednoslovného ekvivalentu, a to v jednoduchom páde (*byť nositeľom, garantom, odrazom, domyslením, charakteristikou, dokla-dom a pod.* — *nieť, garantovať, odrážať, domyslieť, charakterizovať, do-kladať*) alebo v predložkovom páde (*byť na prospech, na prekážku, k dis-pozícii, pod vplyvom* — *prospievať, prekážať* atď.). Niektoré spojenia majú

jednoslovný korelát utvorený od iného základu než prísudkové substantívum (*byť príčinou* — *podmieňovať*, *byť súčasťou* — *patríť k*) alebo jednoslovný korelát vôbec nemajú (*byť príkladom*). Tieto spojenia sú veľmi frekventované vo všetkých verejných komunikačných sférach podobne ako spojenia typu *mať* + substantívum v akuzatíve, teda *mať vplyv*, *funkciu*, *charakter*, *podiel*, *účasť*, *uplatnenie*, *(znižujú) krčivosť*, *(priamu) súvislosť*, *možnosť* a i., alebo *mať* + substantívum v predložkovom páde (*mať k dispozícii*, *mať na mysli*). Aj tu niektorým spojeniam jednoslovný ekvivalent chýba (*mať tendenciu*, *mať za následok*).

Niektoré členy súvzťažných dvojíc jednoslovných a viacslovných vyjadrení uvedených skupín fungujú ako regulárne konverzné prostriedky (pozri časť o konverzii, s. 345). Sú teda aj prostriedkom na dosahovanie zmien v hierarchizácii participantov, zmien vo vzájomnom priradení sémantických rolí a syntaktických členov, napr. *zavraždiť* — *stať sa obeťou vraždy* (*Zavraždili ho falangisti*. — *Stal sa obeťou vraždy falangistov*.), *posmievať sa* — *stať sa/byť terčom posmechu*, *študovať* — *stať sa/byť predmetom štúdia*, *kritizovať* — *stať sa/byť objektom kritiky*, *zaujímať sa* — *stať sa/byť predmetom záujmu*, *chytiť* — *padnúť do rúk* (*Chytila ma polícia*. — *Padol som do rúk polície*.), *závidieť* — *vyvolať závisť*, *báť sa* — *naháňať strach* (*Bála sa psov*. — *Psy jej naháňali strach*.), *namastiť* — *natrieť masťou* (*Peter si namastil chlieb*. — *Peter si natrel masť na chlieb*.). Multiverbizačné spojenia tohto typu nahrádzajú takto „chýbajúce tvary“ — napr. pri slovese *útočiť* niet možnosti pasívnej transformácie, možno však vytvoriť multiverbizačné spojenie *stať sa terčom útoku*.

V ďalšom type multiverbizačných spojení, ktoré pozostávajú z riadiaceho substantíva a závislého adjektíva, sú významovo závažnejšie adjektíva. Počet substantív fungujúcich ako nositelia kolektívneho a plurálneho významu je relatívne nízky: *čitateľská obec* — *čitatelia*, *čitateľstvo*; *robotnícke masy* — *robotníci*, *robotníctvo*; *vedecké*, *novinárske*, *maliarske*, *diplomatické*, *literárne kruhy* — *vedci*, *novinári* atď. — podľa tohto modelu aj *akademické kruhy* (ekvivalentom však nie sú *akademici*, ale *ľudia s vysokoškolským vzdelaním*); *spotrebiteľská*, *čitateľská verejnosť* — *spotrebiteľia*, *čitatelia* — podľa toho aj *športová verejnosť* (nielen športovci, ale všetci tí, čo sa zaujímajú o šport); *školská*, *študujúca mládež* — *školáci*, *študenti*, *uční*; *reprezentačný celok* — *reprezentanti* (platí len pre športovú oblasť, ináč *reprezentanti* sú typickí predstavitelia niečoho, porov. *reprezentanti štyroch veľmocí*, *reprezentanti nového sveta* a i.). Mnohé substantíva v týchto spojeniach sú zameniteľné: *čitateľská obec*, *čitateľská verejnosť*, *čitateľské kruhy* (= *čitatelia*).

V type multiverbizačných spojení, ktoré pozostávajú z riadiaceho substantíva a zo závislého adjektíva alebo záměna v inštrumentáli, je sémanticky nasýtenejšie adjektívum, resp. zámeno: *mechanickým*, *ori-*

ginálnym, *špecifickým*, *tvorivým*, *manifestačným*, *demokratickým* spôsobom — *mechanicky*, *originálne* atď.; *značnou*, *skromnou*, *tou mierou* — *značne*, *skromne*, *tak*; *fotografickou*, *transformačnou cestou* — *fotograficky*, *transformačne*; *tichým*, *pohnutým*, *plačlivým hlasom*, *rýchlým krokom* — *ticho*, *pohnuto*, *plačlivo*, *rýchlo*. Tento typ multiverbizačných spojení sa presadzuje aj v umeleckom štýle.

Živý je aj typ multiverbizačných spojení, ktoré vznikajú spojením riadiaceho substantíva s oslabeným významom a závislého adjektíva, adverbia alebo záměna: *umiestňovací*, *alfabetický*, *vyučovací proces* — *umiestňovanie* atď.; *prehodnocovací skutok*; *žrebovacía*, *zarovnávacía akcia*; *dôkazový*, *sadivový materiál*; (*byť*) *analytického*, *formálneho*, *neoficiálneho*, *subjektívneho rázu*, *charakteru*; *z/po jazykovej*, *formálnej stránky/-e*; (*mať*) *deformujúci efekt* — *byť deformujúci/deformovať*; *proces zápalového rázu*, *zástavba potočného typu*, *slobodáreň s izbami hotelového typu*, *pôdorys mestského typu*, *bytová jednotka*, *tehlová jednotka* a i.

Ako ďalší sa vyčleňuje typ multiverbizačných spojení pozostávajúci z riadiaceho substantíva s oslabeným významom a závislého substantíva s plnou sémantickou hodnotou. Významovým jadrom tejto štruktúry je jednoznačne závislé substantívum. Repertoár riadiacich substantív s utlmeným lexikálnym významom je obmedzený, v tejto funkcii sa najčastejšie vyskytujú podstatné mená ako *problém/y*, *otázka/y*, *záležitosť/ti* (*prospechu*, *dochádzky*, *revolúcie*, *vlastníctva*), *fakt* (*neexistencie*, *zvyšovania produktivity práce*), *proces* (*motivácie*, *demokratizácie*, *rozkladu*), *oblasť* (*medzinárodného práva*, *gramatiky*), *inštitúcia* (*domova*), *akt* (*klasifikácie*), *obraz* (*bezradnosti*) atď.

Multiverbizačné spojenia tohto typu sa často vyskytujú v predložkových pádoch.

Riadiace substantíva v tomto type multiverbizačných spojení stratili významovú samostatnosť, v dôsledku čoho aj gramatické významy zodpovedajúcich slovných druhov nadobudli gramatické príznaky predložiek; je evidentná vzťahová funkcia týchto výrazov, ich vecný význam sa stráca alebo realizuje iba v spojení s nasledujúcim menom. Proces prepozicionalizácie (gramatikalizácie) nedosiahol pri všetkých výrazoch, ktoré majú funkciu druhotných (nevlastných) predložiek, rovnaký stupeň. V niektorých prípadoch sa zavišil, v niektorých je prepozicionalizácia značná, v iných prípadoch možno hovoriť iba o jej začiatkoch (porov. Kroupová, 1966; 1971).

Zdrojom vzniku druhotných predložiek sú najmä substantíva v predložkových pádoch. Hranica medzi predložkovým spojením použitým v úplnom lexikálnom (vecnom) význame a výrazom predložkovej povahy je plynulá, a to preto, že si predložkové výrazy zachovávajú istú významovú súvislosť so slovom, z ktorého vznikli (porov. Kroupová, 1966). Ich predložková povaha je zrejmá tam, kde vzťahová funkcia

prevláda nad vecne významovou. Toto kritérium, čiže prevahu vzťahovej funkcie nad vecným významom je rozhodujúce pri zaraďovaní predložkových výrazov do druhotných predložiek (podrobne Jelínek, 1964). Stratu významovej samostatnosti, samozrejme, sprevádzajú aj formálne (gramatické) znaky (uvádzajú ich Oravec — Bajziková — Furdík, 1984, s. 180). Ich prítomnosť alebo neprítomnosť signalizuje väčší či menší stupeň prepozicionalizácie.

Druhotné predložky, ktoré vznikli z predložkových pádov, vyjadrujú príslovkové vzťahy, a to:

miestne (priestorové, orientačné), napr.: *v rámci (tohto okruhu)*, *v oblasti (ochrany spoločnosti pred trestnými činmi)*, *v/vo sfére (duchovného života spoločnosti)*, *v rovine (druhej tendencie)*, *v odbore (ťažkého strojárstva)*, *na poli (vedy)*, *na úseku (spolupráce)*, *na úrovni (národných výborov)*, *po boku (proletariátu)*, *na čele (so ZSSR)*, *pod vedením (KSC)*, *za účasti (člena predsedníctva)*, *z radov (opozicnej strany)*, *zo strany (stavbárov)*, *v intenciách (ekonomickej integrácie)*, *vo veci (členstva)*, *v prípade (ľudského rodu)*, *v popredí (záujmu)*, *v strede (záujmu)*, *na adresu (riaditeľa)*, *do rúk (predsedu)*, *v centre (pozornosti)*, *v smere (výchovy)*;

časové: *v procese (boja)*, *v etape (prieskumu)*, *v štádiu (prejednávania)*, *v priebehu (päťročnice)*, *v období (spracovania návrhov)*, *v čase (žatvy)*, *na záver (rokovania)*, *v prípade (potreby)*, *pri príležitosti (návštevy)*;

spôsobové, a to čistý spôsob: *v podobe (téz)*, *vo forme (signalizácie)*, *vo funkcii (prezidenta)*, *v úlohe (sudcu)*, *v mene (riaditeľa)*, *v zastúpení (ministra)*, *v zmysle (historického typu)*, *v duchu (charakteristiky)*, *v znamení (upevňovania poriadku)*, *podľa vzoru (odborníkov)*, *z pozície (sily)*, *pod záštitou (mieru)*, *s výnimkou (zástupcu)*, *v súlade s/so (predpismi)*, *v súhlase s/so (zákonmi mechaniky)*, *v zhode s/so (procesnými predpismi)*, *v súvislosti s/so (dialektikou)*, *v súvisi s/so (chápaním)*, *v spojitosti s/so (charakteristikou)*, *v rozpore s/so (predpismi)*, *v nadväznosti na (tradície)*; zreteľ: *vzhľadom na (inflačné trendy)*, *z hľadiska (obsahu)*, *zo strany (príslušných orgánov)*, *z aspektu (psychológa)*, *zo stanoviska (predsedu)*, *vo svetle (predpisov)*, *čo do (vzdialenosti)*, *so zreteľom na (fakty)*, *bez zreteľa na (názory)*, *s prihliadnutím na (možnosti)*, *s ohľadom na (zločinnosť)*, *bez ohľadu na (nočnú hodinu)*, *v porovnaní s (krajínami RVHP)*, *na rozdiel od (povojnových generácií)*, *v protiklade k (návrhu)*, *v rozpore s/so (slovnými ubezpečeniami)*, *v súvislosti, v súvisi s/so (štúdiom novej etapy)*, *v súlade, v súhlase, v zhode s/so (potrebami)*, *v nadväznosti na (stupeň rozvoja)*; prostriedok, nástroj, prostredníctvom: *na základe, podklade (výsledkov)*, *za pomoci, s pomocou (rodičov)*; účinok: *na úkor (znižovania miezd)*, *na ujmu (zdravia)*, *na účet, konto, vrub (nedostatkov)*;

príčinnostné, vyjadrujúce príčinu: *v dôsledku (kolízie)*, *pod vplyvom (tlaku)*, *pod zámenkou (opráv)*, *z titulu (invalidity)*, *z dôvodu (využitia*

vzdelania), *na základe, podklade (odporúčania)*, *v závislosti od (rozvoja)*; účel, cieľ: *v prospech (ekológie)*, *v záujme (uľahčenia akcií)*, *s cieľom (uzavretia zmluvy)*, *za účelom (odlíšenia činnosti)*, *na znak, dôkaz (úcty)*, *pre prípad (potreby)*, *vo veci/v otázke (referátu)*, *na počesť (založenia organizácie)*, *v ústrety (záhube)*, *na osoh (veci)*; podmienku: *v podmienkach (nerovnakej úrovne)*, *v závislosti od (vyriešenia)*, *za predpokladu (členstva)*, *za pomoci/s pomocou (grafov)*, *za cenu (znepriateľenia)*, *vo svetle (dôkazov)*.

V protiklade k univerbizovaným výrazom, pre ktoré je charakteristická vysoká implicitnosť a sémantická kondenzovanosť a ktoré vznikajú spravidla ako prejav tendencie po jazykovej ekonómii, multiverbizácia predstavuje proces, ktorý významne profiluje slovnú zásobu posilňujúc v nej hlavne analytickú zložku. Vznik multiverbizačných výrazov je motivovaný predovšetkým systémovými faktormi, t. j. potrebou zaplniť medzery v systéme jazyka a zvýšiť komunikatívnu výraznosť lexikálnych jednotiek. Ich prostredníctvom vznikajú nové možnosti vyjadrenia vidových, slovesnorodových a iných významov. Ak sa medzi jednoslovnými a viacslovnými vyjadreniami uplatňuje vzťah synonymie, málokedy má tento vzťah absolútny ráz. Vo väčšine prípadov voľba multiverbizačného výrazu namiesto jednoslovného nesie so sebou väčšie alebo menšie významové a štylistické modifikácie.

Rola multiverbizačných spojení má dnes v našom jazyku iný charakter než v minulosti. Ich bežný výskyt najmä v náučnej, publicistickej a administratívnej komunikačnej sfére je podmienený možnosťou presnejšie a explicitnejšie vyjadriť potrebný pojem (resp. obsah) ako jednoslovný výraz. Niekedy o ich použití rozhoduje to, že majú schopnosť znížiť antropomorfické vyjadrenie, a často aj ich rytmická hodnota, ktorá je takisto dôležitá z hľadiska dokonalosti slovesného komunikátu.

Terminologizácia

Stály rast terminologického fondu jazyka, dopĺňanie jednotlivých terminológií novými termínmi a vypadávanie istých termínov, zmeny v štruktúre termínov, väčšia potreba a požiadavky na sémanticky špecializované slovotvorné prostriedky majú objektívnu príčinu v stále prebiehajúcim procese poznania a v rozvoji vedy, v budovaní vedeckých teórií. Rast významu terminológie v súčasnom jazyku je priamym odrazom vzrastajúceho významu vedy v súčasnej spoločnosti. Odborné vyjadrovanie sa rýchlo rozširuje aj za hranice vymedzené vlastnou odbornou sférou jazykových prejavov, do hovorovej a publicistickej sféry. Preto terminologizácia a determinologizácia patria k základným charakteristikám súčasného spisovného jazyka.

Pod terminologizáciou sa rozumie proces, ktorým sa slovo bežnej reči, každodenného života, spravidla štylisticky neutrálne, stáva termínom v niektorom vednom alebo výrobnom odbore ľudskej činnosti. Často sa tento proces rozširuje aj na preberanie hotových spojení slov (Poštolková, 1979), ale v takýchto prípadoch ide zväčša o terminologizáciu jednej zložky tohto spojenia, najčastejšie prívlastkovej.

Za opak terminologizácie sa označuje determinologizácia, t. j. proces, ktorým sa pôvodne úzko odborný termín, s presne vymedzeným významom a miestom v istom systéme pojmov, vyberá zo systému pojmov, dostáva sa tak do širokého používania a tým stráca definitórickú a systémovú jednoznačnosť.

Pod terminologizáciou (a determinologizáciou) treba však rozumieť aj iný proces — prenikanie odborných termínov do textov, najmä popularizačných, predovšetkým publicistických. Potom však už nejde len o proces, ale aj o stav, o presýtenosť textov odbornými termínmi. Rýchle a hojné prenikanie termínov do masových komunikačných prostriedkov je pochopiteľné: je dané predovšetkým prudkým rozvojom vedy, šírením vedeckých poznatkov do širokého okruhu hovoriacich, zvedčovaním života, ale aj rozširovaním vzdelania, zvyšovaním miery vzdelanosti už od základného stupňa školského vzdelávania. Nemalú úlohu tu zohráva aj rozšírenosť a čítanosť, resp. počúvanosť masových komunikačných prostriedkov a ich všeobecná orientácia na odbornejšiu problematiku.

Len v jednom čísle Nedeľnej Pravdy (10. 8. 1984) sú napr. takéto spoločenskovedné termíny: *poslanec, minister, pohlavár, suverénny štát*. Výročím SNP sú poznačené termíny ako *odboj, ilegálna skupina, prepádový oddiel, partizánsky oddiel, hlavný partizánsky štáb, lesný tábor*. Pomerne časté sú termíny z vojenskej oblasti, a to technické, napr. *jadrové zbrane, vodíková bomba, kozmické zbrane*, ale aj organizačné, napr. *hviezdna vojna, militarizácia kozmického priestoru, vojenský rozpočet, vojenská prítomnosť*. Ako vidieť, sú to zväčša združené pomenovania z domáckich, ale veľmi často aj prevzatých slov.

Z oblasti kultúry, orientovanej v tomto čísle náhodne na oblasť divadla, sú to termíny ako *hrací priestor, statické hľadisko, otáčavé hľadisko, kamenné divadlo, amatérske divadlo, otvorené divadlo, divadlo štúdiového typu, divadlo mladých, divadlo malých foriem, divadelný súbor*. V stálej šachovej rubrike sú termíny ako *šach, mat, kontrolná notácia, problém, skladba, skladateľ, dvojťažka, trojťažka*. V každej športovej rubrike sa vyskytujú nielen bežné a známe termíny ako *stretnutie, brankár, útočník*, ale aj menej známe a odbornejšie výrazy ako *pivotman, peletón, faul, stredová formácia, stopér, žltá karta*.

Prirodzený je výskyt mnohých technických termínov ako *stojan, čerpadlo, alternátor, lamela, autoservis, výdajná pištoľ, elektrická výzbroj, smerová tabuľa, počítač, operácia, dierovanie, tlačiareň* (na počítači), *výpočtové stredisko; priemyselný odpad, tuhý domový odpad*.

Vcelku náhodný (v článku o molekulárnej biológii), ale veľmi príznačný je výskyt biologických termínov: *enzýmy, tuky, cukry, molekulárna genetika, dedičný aparát, nukleové kyseliny, chemická väzba*, ale aj menej bežné *fosfodietylénové väzby, pinocytóza* atď.

Veľmi ilustratívny je stav v dnešnej poľnohospodárskej terminológii. Poľnohospodárska tematika bola v masových komunikačných prostriedkoch vždy živá, bežné poľnohospodárske termíny ako *pšenica, obilie, obilniny, repa, repka* sa vyskytovali bez obmedzenia a boli úplne zrozumiteľné. No dnes v súvislosti so zmenami v organizácii poľnohospodárskych podnikov popri klasických termínoch typu *obilie* sú časté aj nové termíny, napr. *závlahy, rekultivácie, senáž, poľnohospodársky podnik, kooperujúce družstvá, kooperant, rastlinná výroba, živočíšna výroba, hlavný ekonóm, hlavný zooteknik, senážne zariadenie, linka na pozberovú úpravu obilia*. Bežné sú názvy rozličných strojov (*stohovač, zdvíhač klasov, žací val, veľkokapacitné vozidlo*). Veľmi výrazné je rozširovanie generalizácie termínov. Kým prv sa pre pšenicu, raž, jačmeň, ovos popri staršom názve *obilie* používal aj hromadný názov *obilniny*, dnes vzniká nový zhrňujúci názov *hustosiate obilniny* (pšenica, raž, jačmeň). Namiesto *trávy* sa používa názov *trvalé trávne porasty*, namiesto *družstvo* alebo *štátny majetok* sa používa zhrňujúci názov *poľnohospodársky podnik*, ale aj diferencovaný názov *poľnohospodársky potravinársky komplex*. Zároveň však nastáva nová diferenciácia. Popri názvoch ako *kŕmne zemiaky, kŕmny jačmeň* vzniká podoba *potravinové zemiaky, potravinová pšenica*. Pritom názvy staršieho a novšieho typu sa používajú popri sebe bez zreteľného rozlíšenia.

Podobný vývin je aj v takej okrajovej oblasti, ako je požiarna služba. Nejestvujú už (*dobrovoľné*) *hasičské zbory* ani *hasičské skladištia a depá*, ale *požiarné družstvá, požiarné čaty a výzbrojné stanice*. Namiesto *strielecky* sa používa *požiarné vozidlo* (lebo ani zďaleka nejde len o klasické striekanie, ale aj o iné činnosti, napr. používanie vodného dela). Požiar sa nehasí, ale požiarné družstvo *vykonáva požiarny zásah*.

Terminologizácia umeleckých (prozaických a básnických) textov je nižšia. V próze závisí jej stupeň predovšetkým od tematiky. V Šikulových Majstroch sa pomerne často vyskytuje napr. *tesárska a vinohradnícka terminológia*, v Zelenkových prózach terminológia spojovej služby a pod. V poézii je takáto tematická viazanosť termínov ešte zriedkavejšia. V prehľade mladej slovenskej poézie (Slovenské pohľady, 100, 1984, č. 6) sa napr. len u J. Beláckovej vyskytujú termíny *kolovrat, zmluvné strany, jód*, u T. Kočíka *buldozér, zdravotné stredisko, šachty výťahov, tečúca oceľ, patentový uzáver, neogénne more, langusty, kraby, električka, trolej, vysoké pece, hutnícky komplex*. U iných sú izolované termíny ako *elektróda, zvárač, bezkontaktné spojenie*, resp. aj názvy liekov ako *kalcium chloratum* a *bromhexín*.

Proti terminologizácii textu v zmysle jeho presýtenosti termínmi a s ri-

zikom neporozumenia pôsobí proces determinologizácie, orientovaný predovšetkým na zvýšenie zrozumiteľnosti. Prejavuje sa úsilím o preradenie textu čo do termínov, ale predovšetkým úsilím autorov o vysvetľovanie používaných termínov. Niekedy sa termín vysvetľuje len slovenským ekvivalentom alebo krátkou poznámkou v zátvorke, napr. *hypertenzia* (vysoký tlak), *hypotenzia* (nízky tlak), *anémia* (málo bielych krviniek); konkrétny príklad z tlače: *Objektívne sa zisťuje proteinúria (bielkovina v moči) a hematuria (krv v moči). Neskôr sa objavuje oligúria (znížené močenie) s následnou polyúriou (zvýšené močenie). — ... na planši (to je ten koberček či behúň, na ktorom sa šermuje). V popularizačnej literatúre sa používa často induktívny postup: Vzniká pritom zvuk, ktorý ľudské ucho nepočuje — hovoríme mu ultrazvuk. — Keď „stlačkáme“ (svetelné vlny) do jednej roviny (ako, to je trocha iná história), vyrobíme polarizované svetlo.*

Takéto postupy, prirodzene, sú možné a primerané v popularizačných textoch, menej možností je využiť ich v publicistických textoch. Ale aj v dennej tlači možno nájsť takéto výklady, najmä ak ide o novšie pojmy a termíny. Napr. termín *podsaďená vybavenosť* sa vysvetľuje takto: *Sídlisko je budované technológiou podsaďenej vybavenosti, t. j. dolu sú umiestnené obchody. — Átriový vestibul, čosi ako zastrešený dvor, má mimoriadne pôsobivú atmosféru.*

Pri terminologizácii vo vlastnom zmysle ide o niekoľko druhov. Najčastejšie sa ako termín preberá z bežného jazyka hotové slovo s takými sémantickými vlastnosťami, ktoré umožňujú vyjadriť istú motiváciu. Obyčajne ide o využitie vonkajšej podobnosti, prípadne o vzťah podobnej funkcie.

Pri takejto terminologizácii sú vlastne dva typy: sémantická a lexikálna. Pri sémantickej terminologizácii sa spresňuje základný význam slova, vymedzuje sa definíciou. Slovo *more* sa napr. v astronomickej terminológii spresňuje ako „tmavá povrchová oblasť na Mesiaci“. Slovo *svietivosť* sa neberie ako „vlastnosť toho, čo svieti, schopnosť svietiť“, ale ako „veľičina definovaná podielom svetelného toku vychádzajúceho zo zdroja do malého priestorového uhla v danom smere a tohto priestorového uhla“. Podobne spojenie *svetelný tok* nie je prosto „tečenie, prúdenie svetla“, ale „veľičina, ktorá je mierou intenzity zrkovitého vnemu vyvolaného žiarivým tokom“.

Slovom *spád* sa označuje „veľičina daná pomerom poklesu potenciálu medzi dvoma bodmi a ich vzdialenosťou“. Slovo *diéra* sa vymedzuje ako „nosič kladného elementárneho elektrického náboja zúčastňujúceho sa v polovodiči na vedení elektrického prúdu“. Bežné slovo *lúč* sa preberá do optickej terminológie ako „pomenovanie čiary, pozdĺž ktorej sa šíri svetlo“; *skreslenie* sa definuje ako „chyba optického zobrazenia spočívajúca v tom, že priečne zväčšenie závisí od vzdialenosti zobrazovanej časti predmetu od optickej osi“. (Všetky definície sú zo súpisu

Základné názvy z fyziky. Kultúra slova, 15, 1981, s. 164—165, 345—359.)

Dlhú tradíciu má prenášanie slov na základe podobnosti (teda vlastne metaforizácia). Ku klasickým prípadom terminologizácie patria pomenovania rozličných častí strojov a zariadení podľa častí alebo orgánov ľudského tela (Poštolková, 1979). Ide o termíny ako *čelo*, *nos*, *päta*, *ruka* (*ručka*), *ručička*, *prst*, *vlások*, *zub*, *telo*, *trup*, *koleno*, *rameno*, *rebro*. Menej je názvov podľa odevu: *plášť*, *manžeta*, *šev*. Terminologizujú sa aj pomenovania rozličných predmetov denného života: *skriňa*, *lôžko*, *hrniec*, *lyžica*, *tanier*, *vidlica/vidlička*. Využívajú sa aj časti zvieracieho tela: *pero*, *krídlo*, *chvost*, niekedy aj názvy zvierat: *kôň*, *koza*, *baran*, *žerjav*, *mačka*. Bežné sú aj časti rastlín: *koreň*, *list*, *vetva*, *kmeň*, *koruna*.

Takéto prenášanie na základe podobnosti nie je špecifické pre slovenčinu. Rozvinulo sa podobne ako v mnohých iných jazykoch jednak čerpaním zo spoločných kultúrnych zdrojov, jednak preberaním metaforickej motivácie z iných jazykov, pričom hranice sa nedajú jednoznačne určiť. Pre slovenskú i českú technickú terminológiu je historicky vysvetliteľným vzorom nemčina, lebo naši technici často študovali na nemeckých vysokých školách a z nemecky písaných učebníc. O viazanosti na kultúrnu oblasť svedčí napr. porovnanie slovenčiny s ruštinou (Oroszová, 1981). V ruštine podobne ako v slovenčine sú dosť časté metaforicky motivované termíny. Sú tu však nielen zhody (*nos* — *nos*, *päta* — *piata*, *ihla* — *igla*), ale aj rozdiely (*strmeň* — *chomut*, *rameno* — *chobot*, *pätka* — *lapa*), ba aj úplne odlišné motivácie (*čelo* — *perednaja poverchnost', relazové koleso* — *zvezdočka*, *krídlová matica* — *barašek*).

Analýza anatomického názvoslovie (Anatomické názvoslovie, 1962) ukazuje, že korene takého typu terminologizácie siahajú až do latinčiny, prípadne aj starej gréčtiny. Stačí porovnať názvy ako *folium* — *list*, *scapula* — *lopatka*, *pons* — *most*, *fenestra* — *oblok*, *pelvis* — *panva*, *fastigium* — *povala*, *funda* — *prak*, *vestibulum* — *predsieň*, *cribrum* — *riečica*, *recessus* — *záliv*, *isthmus* — *úžina*, *glabella* — *čistinka*, *crista* — *hrebienok*, *iuga* — *jarmá*, *radix* — *koreň*.

Treba však konštatovať, že takáto terminologizácia je bežná (a možná) v opisných disciplínach, resp. tam, kde sa pomenúvajú veci, objekty. Pri pomenúvaní procesov, ako je to potrebné napr. vo všeobecnej patológii, v názvoch chorôb, takmer niet tohto typu terminologizácie (Šimon, 1984). Aj v názve choroby *carcinoma* sa terminologizované slovo *rak* ďalej diferencuje príponou *-ovina* (hoci v staršom jazyku bolo známe aj pomenovanie *rak*, paralelné z lat. *cancer*, nem. *Krebs*).

Podobná situácia ako v anatomickom názvosloví je aj v názvoch rastlín (Buffa, 1972). Tu však možno sledovať jasnú vývinovú tendenciu: odklon od prenášania terminologizácie slov bežného jazyka k tvorbeniu názvov sufixáciou. V najstarších názvoch rastlín sú bežné terminologizácie viacslovných výrazov, napr. *pastierska kapsička*, *hadie bru-*

cho, *svinský chlieb*, *panský chlebiček*, *kohútov hrebeň*. Aj tu však bola často opora v latinskom alebo nemeckom názve terminologizovanom rovnakým spôsobom: *Burza pastoris* — *pastierska kapsička*, *Cynoglossum* — *psí jazyk*, *Ophioglossum* — *hadí jazyk*, *Glycyrrhiza* — *sladké drevo*, *Tragopogon* — *kozia brada*.

Už aj v týchto ľudových, resp. zľudovených názvoch sa vyskytujú ako terminologizované prvky pomenovania rozličných častí tela. Napr. pod heslom *koreň* sa uvádza 57 názvov, slovo *drevo* sa vyskytuje v 17 názvoch (op. cit.); ďalej tu sú napr. slová *kotva*, *lúč*, *kotúč*, *metla*, *zvonec*, *mydlo*, *jazyk*, *koľienko*. Niektoré z nich sa vyskytujú aj v súčasnej botanickej nomenklatúre, napr. *kotvica*, *jelení jazyk*. Nevyskytujú sa však deproprializované vlastné mená typu *jozef*, *judáš*. Vzniká však nový typ deproprializácie: rastliny dostávajú pomenovania podľa objaviteľov, prípadne aj podľa toho, ktorej osobe sú venované: *blakstonia*, *esholtzia*, *gailardia*; niekedy sa tu pripája aj prípona *-ka*: *douglaska*, *vejmutovka*, *hirschfeldka*, *mertenska* (porov. názvy slepačích plemien, ako sú *leghornky*, *plymoutky*). Napr. v názvoch rozličných odrôd ovocia sa znova vracia prostá deproprializácia osobných mien: odrody jahôd majú názvy *Roxana*, *Rujana*, ale aj *Anita*, *Dagmar*, *Karmen*, *Mária*, *Tamara*.

Do botanickej nomenklatúry však už oddávna prenikajú aj názvy zvierat, pričom ťažko rozhodnúť, či ide o prenesenie bežného slova alebo zoologického názvu. Ide nielen o názvy typu *konské kopyto*, *psí jazyk*, kde motivačným prvkom je časť zvieracieho tela, ale aj priamo o názvy živočíchov, prirodzene, najbežnejších: *jež* (*Astrodaucus*), *kohútik* (*Rhinantus*).

Podobná situácia je aj v zoologickej nomenklatúre, pravda, s nepomerne menším výskytom názvov typu *pastierska kapsička*.

Aj v takých moderných vedných odboroch, ako je matematika a geometria, možno pozorovať živý terminologizačný proces (Matematická terminológia, 1975). Popri starších názvoch typu *guľa*, *klin*, *stena*, *hrana*, *stopa*, *refazec* v novšej teórii grafov sú priamo nahromadené terminologizované slová z bežnej slovnej zásoby, resp. z iných (najmä) technických odborov. Sú tu termíny *vrchol*, *hrana*, *rebro*, *most*, *slučka* (*hrana*, ktorá má jediný koniec), *tah*, *cesta*, *dráha*, *trať*. V bežnom jazyku sú to slová významovo veľmi blízke, tu však jednoznačne diferencované: *tah* = „sled, v ktorom sa nijaká hrana nevyskytuje viac ako raz“; *cesta* = „sled, v ktorom sa nijaký vrchol nevyskytuje viac ako raz“; *dráha* = „monotónne orientovaná cesta“.

Z iných oblastí sú prevzaté termíny ako *most*, *strom*, *kružnica*, *cyklus*, *nula*. Ako vidieť, sú to prevažne domáce slová.

Aj v kybernetických odboroch sú bežné také terminologizované slová ako *hranica*, *kľúč*, *okienko*, *smerník*, *abeceda*, *adresa*, *konflikt*, *front*, *semafor*. V tejto oblasti sa však terminologizujú aj prevzaté slová typu

semafor, *adresa*. Nepochybne aj tu hrá veľkú úlohu výskyt týchto slov i termínov v pôvodnom bežnom jazyku, kde teda tiež ide o terminologizáciu. Je to vlastne dvojité, paralelné terminologizácie: v pôvodnom jazyku i v preberajúcom jazyku.

Popri terminologizácii substantív, ktorá je najbežnejšia, treba spomenúť niektoré špeciálne prípady.

Pozoruhodná je terminologizácia číslovkových substantív typu *trojka*, *dvojka*. Popri bežných hovorových označeniach ako *dvojka*, *pätnásťka* v športovej oblasti sú bežné názvy *dvojka bez kormidelníka*, *stovka* (beh na 100 m), ale aj *štvrtka* (štvrtí míle — 400 m). Podobne vznikajú aj názvy rozličných športových súťaží, napr. *šenkvičká dvadsiatka* — beh na 20 km, *banícka päťdesiatka* — beh na 50 km, ale aj rozličných iných súťaží, napr. *kroměřížska osmička* — súťaž amatérskych 8 mm filmov.

Menej často sa terminologizujú prídavné mená, a to najmä v združených pomenovaniach ako základný, resp. diferencujúci motivačný prvok. Z novších oblastí sú známe pomenovania ako *budovateľský tábor*, v počítačovej terminológii *hostiteľský jazyk*, *hostiteľský systém*, *užívateľský jazyk*, kde zrejme nejde o adjektívum k podstatným menám *budovateľ*, *hostiteľ*, *užívateľ*, ale o činnosť budovania, užívania, hostenia. Oveľa častejšie sú také prípady, keď sa terminologizuje trpné prídavné. Bežné sú aj trpné prídavné od predponových slovičiek (*predpätý betón*, *podladená vybavenosť*, *prefabrikovaný dielec*). Rýchlo sa však rozrastá aj skupina s trpnými prídavnými od nedokonavých slovičiek: *varené hovädzie*, *pálená tehla*, *tavený syr*, *strihaný trávnik*, *jodidovaná soľ*, *tečovaná lopta*, *vážený priemer*, *delený zber* (pozri časť o adjektivizácii n/t-prídavných, s. 210 n.).

Osihotené sú trpné prídavné v názvoch hier: *hádzaná* (ale už nie **kopaná*, **odbijaná*).

Popri terminologizácii (sémantickej i lexikálnej) slov, presnejšie substantív, adjektív a čísloviek, jestvuje aj terminologizácia niektorých slovo tvorných spôsobov a prostriedkov, najmä sufixov. Ako klasický príklad možno uviesť využitie bežných adjektívnych prípon v pomenovaní valenčnej schopnosti v názvoch oxidov (*-ový*, *-ný*, *-natý*, *-istý* atď.). Pravda, tento postup sa už neuplatňuje, ustupuje aj v samom názvosloví oxidov. V organickej chémii sa takto terminologizujú prípony *-án* na označenie nasýtených uhľovodíkov, *-én* pre názvy nenásýtených uhľovodíkov s dvojitou väzbou, *-ín* s trojitou väzbou, *-yl* pre názvy jednoväzbových primárných radikálov, ale aj aromatických radikálov (Terminológia organickej chémie, 1958). Pravda, táto terminologizácia neprebíha v slovenčine, ale už v niektorom inom jazyku, teoreticky sa však môže uplatňovať v ktoromkoľvek jazyku, teda aj v slovenčine.

V botanickej a zoologickej nomenklatúre majú terminologicky vymedzenú platnosť adjektívne sufixy *-atý*, *-ovitý*, resp. *-até*, *-ovité* v po-

menovaniach niektorých vyšších taxonomických jednotiek. V novších nomenklatúrach sa však prejavuje tendencia používať v takejto funkcii skôr substantívne sufíxy *-ovce*, *-avce* (niekedy aj s pokusom o sémantickú diferenciáciu: *-ovce* = „podobné“, *-avce* = „majúce“). Terminologizačnú funkciu majú aj prípony *-ik*, *-ka* v takých zoologických názvoch ako *krajčírnik*, *kováčik*, *listárnik*, *mlynárnik*, *mäsiarka*, *piliarka*. Patrí sem aj do istej miery využívaný sufík *-ica* (*srpica*); tieto sufíxy nemajú zdobňovaciu funkciu. Tu sa vlastne kombinuje terminologizácia substantív s terminologizáciou sufíxov. Na túto kombináciu poukazujú už aj typy *hlavica*, *vzorec*, *stĺpec*, ktorý však už v dnešnom odbornom vyjadrovaní nie je živý; netvorí sa závažné názvy *mostík*, *cestička*, ale *most*, *cesta* a pod. (podrobnejšie v časti o názvoch zvierat a rastlín, s. 63 n.).

Napokon terminologizačnú funkciu majú aj niektoré gramatické kategórie. V type *hádzaná* (teda v názvoch hier) pristupuje k adjektívu aj kategória ženského rodu. Pomerne často sa využíva gramatická kategória plurálu, napr. *tuky* (jednoduché organické zlúčeniny, lipidy), *solí* (zlúčeniny kyselín a zásad), *étery* (označujú väčšie skupiny blízkych alebo príbuzných prvkov). Často sa však kategória plurálu spája so sufíxom *-ovce*, *-avce*. Kategória plurálu a rodu sa využíva v spojení so sufíxom *-até* pri terminologizácii adjektív. Vyskytuje sa aj kombinácia plurálu a rodu s paradigmou ako sekundárnym slovotvorným prostriedkom, a to v type *prasličkovité*, *hrubopáse*.

Proces terminologizácie prechádza istými vývinovými štádiami; niekde už zaniká, ale v mnohých oblastiach vedy a výroby je stále živý, niekde sa zase obnovuje. Pritom možno konštatovať niekoľko typov terminologizácie. Predovšetkým je to sémantická terminologizácia, charakterizovaná spresnením významu v istej vednej oblasti, ako aj lexikálna, metaforická terminologizácia, a to jednak (najčastejšie) prenesenie slova z bežného jazyka do istého odboru (*plášť*), ale nezriedka aj do viacerých odborov (typický príklad je *koreň*, prenesený do lingvistiky, matematiky a stomatológie). Niekedy sa prenáša termín z jedného odboru do iného (napr. *medvedík* zo zoológie do botaniky), teda je to istá transterminologizácia.

Využíva sa aj terminologizácia slovotvorná (*stĺp* — *stĺpec*, *krajčír* — *krajčírnik*) a gramatická (*solí*, *vačkovce*), pričom sa niektoré typy kombinujú.

Proti terminologizácii stojí determinologizácia. Nie je to proces taký častý ako terminologizácia, ale predsa je veľmi zreteľný. Determinologizáciu možno pozorovať iba v sémantickej oblasti, čiastočne aj v slovotvornej, ale vôbec nie v gramatickej. V sémantickej oblasti sa týka len rozširovania, resp. znepresňovania významu, zanikania špecifických sémantických príznakov. Na rozdiel od terminologizácie, ktorá zasahuje predovšetkým domáce slová, resp. v novšom období aj prevzaté slová, pri determinologizácii je vzťah opačný. Determinologizujú sa spravidla

prevzaté slová, a to jednak preto, že ich význam je menej zreteľný, jednak preto, že sa oveľa častejšie využívajú v novších vedných oblastiach. Napr. slovo *infarkt* má v medicíne presne vymedzený význam („odumretie časti tkanív orgánu zásobovaného koncovými artériami po náhlom a pretrvávajúcom prerušení prívodu krvi“), kým v bežnom živote sa používa aj na iné oblasti poškodenia zdravia a v adjektívnej podobe (najmä v spojení *infarktová situácia*) sa používa aj v prenesenom význame na označenie akejkoľvek ťažkej situácie. Podobne slová *hypertrofia* (v odbornom význame „zväčšenie orgánu alebo tkaniva vyvolané zväčšením buniek“, v bežnom jazyku akékoľvek nadmerné zväčšenie), *stres*, *alergia*, *avitaminóza* (Šimon, 1984). Ilustratívny je vývin adjektíva *kozmickej*: znamená predovšetkým všetko „čo sa týka kozmu“, teda je to dnes dosť bežné slovo. V spojení *kozmickej rýchlosti* sa spresňuje vymedzením tejto rýchlosti v km/hod (rozoznáva sa pritom *prvá a druhá kozmickej rýchlosti*), no celé spojenie sa vracia do bežného jazyka vo význame „veľká, obrovská rýchlosť“. Niekedy sa determinologizuje aj sufík, spravidla prevzatý (Šimon, 1983). Napr. sufíxom *-itída* sa označuje zápalová choroba (*hepatitída*, *encefalitída*), ale neterminologicky aj akákoľvek chorobná náklonnosť (*genitivitída*, *atestitída*).

Štruktúrna charakteristika terminológie

Väčšina termínov v súčasnej spisovnej slovenčine je utvorených na základe slov a základov jestvujúcich v národnom jazyku. Medzi termínmi sú zastúpené všetky spôsoby tvorenia, všetky štruktúrne typy slov charakteristické pre národný jazyk — neodvodené slová, odvodené slová, zložené slová aj skratky, ale aj viacslovné názvy (združené pomenovania); isté typy pomenovaní sú tu aj navyše (napr. slová so symbolmi typu γ -*lúče*). Zmeny, ktoré prebiehajú v terminologickej lexike skúmaného obdobia v používaní slovotvorných prostriedkov, sú v súlade so zmenami ich produktívnosti.

Terminologické tvorenie v súčasnosti je vedomý, uvedomovaný, nie živelný proces. Termíny sú z celej slovnej zásoby najviac prístupné umelým zásahom, normalizovaním, regulovaním. Prejavujú sa tu tri základné tendencie: 1. rast produktívnosti radu modelov (typov), na základe ktorých sa tvoria pomenovania základných kategórií — procesov, predmetov, osôb atď.; 2. zvýšenie pravidelnosti slovotvorných modelov (typov); 3. úsilie špecializovať slovotvorné prostriedky na vyjadrenie istých významov; zároveň sa tu oprávnené predpokladá, že terminologické tvorenie zosilňuje a prehľbuje realizáciu týchto tendencií v jazyku ako celku práve preto, že je dynamickejšie, aktívnejšie a zároveň viac usmerňované. K zosil-

neniu týchto základných tendencií prispievajú ďalšie tendencie: rast vlastného terminologického fondu, ktorý zabezpečuje špecializáciu, a pravidelnosť prostriedkov na tvorenie termínov; tendencia k hniezdovému tvoreniu slov a konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov tej istej kategórie (toho istého kategoriálneho významu). Pri tejto konkurencii silnie vzájomná podmienenosť produktívnosti istých slovotvorných typov.

Reprezentácia jazykového znaku významom viacvýznamového slova sa do terminologického tvorenia premieta ako vznik terminologických významov pri slovách bežnej slovnej zásoby; v tomto prípade ide o sémantický spôsob tvorenia termínov, resp. o analogickú nomináciu, t. j. aplikáciu jestvujúceho pomenovania na nový pojem istého vedného odboru. Patrí sem terminologické používanie slov, ktoré patria aj do bežnej slovnej zásoby, ale keď vystupujú vo funkcii termínov istých vedných odborov, odlišujú sa sférou použitia a zodpovedá im definícia s presnejšími parametrami. Sú to často spomínané prípady ako *meď*, *zem*, *jazero*, ale aj rozličné abstraktá. Porov.: *činnosť* = „zamestnávanie sa niečím, konanie, pôsobenie, práca“ (SSJ I., s. 211); *činnosť* = „špecifický ľudský spôsob vzťahu k svetu“, *predmetná činnosť* = „proces, v ktorom človek reprodukuje a tvorivo pretvára prírodu a tým sa sám utvára ako činný subjekt“ (Filozofický slovník, 1977); *skok* = 1. „pohyb vzniknutý odrazom nohy alebo nôh od zeme tak, že telo je na okamih vo vzduchu; 2. náhla zmena, ktorá vznikla porušením súvislosti“ (SSJ IV., s. 94); s týmto druhým významom súvisí terminologické použitie tohto slova vo filozofii: *skok* = „podstatná a kvalitatívna zmena predmetu alebo javu, zmena starej kvality v novú v dôsledku kvantitatívnych zmien“ (Filozofický slovník, 1977).

Keď sa reprezentácia jazykového znaku jednovýznamovým slovom premieta do terminologického tvorenia ako vznik termínu pomocou sémanticky špecializovaných slovotvorných prostriedkov, hovoríme o slovotvornom spôsobe tvorenia termínov. Výrazný podiel tu majú najmä medzinárodné terminologické prvky typu *anti-*, *mikro-*, *bio-* a pod., napr. *anti-alergikum*, *antidetonačný*, *antidopingový*, *antistresový*, *antistatický*; *mikro-procesor*, *mikroprístup*, *mikropublicistika*; *bioinžinierstvo*, *biotechnológia*, *biotechnizácia*, *biofaktor*, *biomasa*, *biopolyméry*, *biopreparáty* atď. Za tvorenie nových termínov možno pokladať využitie niektorých slovotvorných spôsobov, typov a prostriedkov na vyjadrenie istých významov, prípadne významových odtieňov, napr. využívanie formantov *-č*, *-ačka* na pomenovanie zariadení a strojov (*zdršňovačka záložky*, *tvárovacia opätok*); *-dlo* na pomenovanie nástrojov a prostriedkov; *-ivo* na pomenovanie materiálov a pod. Takisto systematicky sa využívajú aj niektoré predpony (novšie termíny *odolejovač*, *odplynovač*); takto sa rastom terminologického fondu zabezpečuje špecializácia a pravidelnosť prostriedkov na tvorenie termínov.

Reprezentácia jazykového znaku spojením slov sa do terminologického

tvorenia premieta ako syntaktický spôsob tvorenia — rozvíjanie termínov (Danilenko, 1977). Rozvíjanie patrí dnes medzi najproduktívnejšie spôsoby tvorenia termínov. Možno v zásade rozlišovať dva typy terminologických spojení podľa stupňa významovej rozložiteľnosti a podľa stupňa odrazu systémovosti pojmov: nerozložiteľné terminologické spojenia typu *mal-tézsky kríž*; viacčlenné terminologické spojenia, ktoré sú formálne rozložiteľné na komponenty. Sú tu dva podtypy: a) voľné spojenia zložené z dvoch prvkov terminologického charakteru, ktoré si zachovávajú samostatnosť pojmového obsahu každej zložky (*elementárne častice*); b) viazané spojenia slov, v ktorých jeden komponent nie je termín.

Rozvíjaním je aj terminologizácia pomocou spresňujúcich prívlastkov, ktoré sa pridávajú k jestvujúcim termínom alebo aj k slovám bežného jazyka a utvárajú tak termín alebo ďalší termín. Takto sa tvoria napr. názvy odvetví, ktoré sa vyčlenili v nedávnom čase: *chémia* → *spracovateľská chémia*, *malotonážna chémia*, *spotrebná chémia*; názvy procesov: *ochrana rastlín* → *integrovaná ochrana rastlín*; *regulovanie* → *proticyklické regulovanie*. Môžu to byť aj viacslovné pomenovania, napr. *reštriktívna hospodárska politika*, *expanzívna hospodárska politika*.

Terminologické pomenovanie vzniká často ako výsledok novej kombinácie, nového, dosiaľ nezvyčajného spojenia jestvujúcich slov, napr. *plánovací horizont*, *riasová biomasa*, *trávna hmota*, *intenzívne trávne porasty* a pod. Spomenutú terminologizáciu špecifikujúcimi prívlastkami pokladáme za osobitný prípad terminologizácie. Odlišujeme ho od prípadov, keď sa v rámci istej kategoriálnej skupiny (napr. v zoológii alebo botanike, chémii) jednotlivé druhy alebo exempláre diferencujú v rámci príslušnej kategórie adjektívnymi prívlastkami (*mačka domáca*, *kyselina sírová*).

Spresňujúcimi prívlastkami môžu byť aj zložené adjektíva, napr. *predprojektová dokumentácia*, *máloodpadové technológie*, *polovegetačné panely*. Terminologizovať sa môžu aj hodnotiace prívlastky, čím sa zbavujú potenciálnych emocionálnych príznakov (napr. filozofický termín *zlá nekonečnosť*).

Aktuálnym problémom v oblasti viacslovných termínov je otázka samostatnosti a terminologickej platnosti zložiek viacslovného výrazu, najmä slovesných zložiek. Napríklad v náučných aj populárno-náučných a publicistických textoch slovesá spájajúce sa s istými substantívnymi termínmi majú tendenciu do istej miery sa terminologizovať. Tak v súvislosti so zavádzaním robotov ako spolutermíny alebo polotermíny vystupujú slovesá a slovesné podstatné mená *nasadzovať roboty*, *skupinové a viacsmenné nasadzovanie*, *začleňovať roboty (do výrobného procesu)*.

V organizácii obsahového plánu odbornej lexiky dôležitým pojmom sú kategórie ako relatívne široké sémantické triedy (Kandelaki, 1977). Rozlišujú sa napr. kategória procesov, kategória predmetov, kategória vlastností, kategória veličín, kategória jednotiek merania, kategória vied, od-

vetví, kategória profesií a pod. Medzi spomenutými kategóriami existujú neostre hranice, nie sú to skupiny prísne od seba oddelené, skôr ich možno chápať ako navzájom sa sčasti prekrývajúce polia, ako isté kontinuum. Napríklad prechod od kategórie procesov ku kategórii vlastností tvorí kategória stavov (*nepredajnosť tvarov, vybilancovanosť plánu*).

Z kategórie vlastností sa vyčleňujú kategórie v užšom zmysle ako najvšeobecnejšie, vo vedeckých systemizáciách najvyššie postavené vlastnosti, príznaky skúmaných objektov. Možno tu vyčleniť aj pomenovania príznakov ako také podstatné mená, ktoré označujú zovšeobecnené vlastnosti chápané ako charakteristické vlastnosti objektov.

Z názvov procesov by sa mohli vyčleniť názvy metód, metodík, pracovných postupov a systémov, napr. *elektrostatické práškovanie, monitorovanie životného prostredia, systém hromadného diaľkového ovládania* (v energetike) a i.

V dôsledku diferenciačných a integračných procesov vo vede stále pribúdajú, vznikajú nové odvetvia a s nimi aj potreba ich pomenovania (*bioekológia, biochémia, sociolingvistika* a pod.). V dôsledku matematizácie prírodných aj spoločenských vied treba počítať aj s narastaním pomenovaní v kategórii veličín a v kategórii jednotiek merania. Názvy indexov, koeficientov a podobne pribúdajú predovšetkým v odvetviach a interdisciplinách využívajúcich metódy matematickej štatistiky — v experimentálnej psychológii, v psycholingvistiky, v matematickej lingvistiky, v sociológii a inde, napr. *varietà výrazu, asociačná frekvencia, index prefixability* a i.

Okrem pribúdania nových termínov sa pohyb v terminologickej lexike prejavuje v reštruktúracii jestvujúcich jednotiek, v distribúcii jednotiek výrazového plánu medzi jednotkami obsahového plánu (javy polysémie a homonymie), ako aj v distribúcii a fungovaní jednotiek obsahového plánu medzi jednotkami výrazového plánu (synonymia, dubletnosť, antonymia). Terminologická lexika sa od bežnej spisovnej lexiky odlišuje aj tým, ako sa v nej uplatňuje polysémia, homonymia a synonymia. Polysémia sa prejavuje ako kategoriálna mnohoznačnosť, napr. výrazovo rovnaký termín *horizontálne členenie textu* má význam deja aj výsledku deja. Homonymia jestvuje v terminológii len ako tzv. medzivedná a medzisystémová homonymia a zvyčajne je výsledkom paralelného tvorenia. O terminologických homonymách hovoríme vtedy, keď fungujú ako termíny v niekoľkých odboroch a ich významy pritom nemôžeme vysvetliť prenesením (napr. *reakcia* v chémii a v politike). Za medzisystémovú homonymiu navrhuje B. Poštoľková (1980) pokladať nielen nové významy ako výsledky terminologizácie (*plášť*), ale aj nové významy (nie náhodné použitia) ako výsledky determinologizácie, teda paralelné používanie slova v terminologickej a mimoterminologickej lexike (*stres*).

Aj keď ideálny termín má byť presný, a teda jednoznačný, vyskytuje sa aj v terminológii synonymia. Synonymia je popri variantnosti najživší proces v začiatkových etapách formovania odbornej terminológie, keď

sa hľadajú a ušatujú základné termíny. Zdá sa však, že synonymia zasahuje terminologickú lexiku ako ustavičný proces. Jeho najvýraznejšou, dynamickou zložkou je sústavné dopĺňanie domácich názvov k medzinárodným, teda tvorenie synonymných dvojíc internacionálny prostriedok — domáci prostriedok, napr. *selekcja* — *výber, rekognoskatívna gramatika* — *rozpoznávací gramatika, syntax* — *skladba* a pod. Stále je živá tendencia, aby popri prevzatých termínoch, spravidla funkčne obmedzených na vedeckú sféru, existovali aj synonymné domáce termíny pre potreby širšieho dorozumievania — v populárno-náučných prácach, prípadne v školskej praxi. Výrazne synonymná je napr. aj lingvistická terminológia. Ale pohyb v tejto oblasti sa prejavuje aj v tom, že všetky takéto dvojice nie sú rovnocenné (rovnorodé). Výsledkom napätia medzi dvojicami domácich prostriedkov — internacionálny prostriedok môže byť úplná synonymita čiže variantnosť (*drevnatenie* — *lignifikácia*), synonymita so štylistickou diferenciáciou (*preferencia* kniž. — *zvyšovanie neutr.*), synonymita s rozdielom v komunikačnej sfére (*devalvácia*, ako ekon. termín v odbornej sfére — *devalvovanie hodnôt* v bežnom jazyku). V súčasnosti pokladáme pohyb v tejto oblasti za najviac charakteristický (pozri časť o synonymii, s. 324 n.).

Nakoniec stručne uvádzame faktory, ktoré podmieňujú dynamiku v odbornej terminológii (venovali sme im pozornosť na inom mieste, porov. Buzássyová — Bosák, 1984): 1. sústavné dopĺňanie jednotlivých terminologických sústav novými termínmi ako dôsledok stále napredujúceho vedeckého poznania; 2. spresňovanie termínov, ktoré prináša zmeny obsahu pojmu pri nezmenenom výraze, ďalej zmeny vo výrazovej stránke termínu, a to bez zmeny pojmu, aj s pojmovou zmenou; 3. proces internacionalizácie, ktorý vyvoláva napätie medzi dvojicami domácich prostriedkov — internacionálny prostriedok; 4. konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov s rovnakým kategoriálnym významom (*hynutie* — *úhyn zvierat*); v niektorých odboroch (v ekonómii, v poľnohospodárstve, v záhradkárstve) viac ako v iných konkurujú názvom dejov a procesov s formantom *-nie* termíny tvorené nulovou afixáciou, napr. *dozber, domlat semien, výsev, závlahy, ohryz (zajacom poľným)*; 5. prenášanie termínov z jedného odboru do druhého ako dôsledok interdisciplinárnosti vedeckého výskumu a vzniku hraničných disciplín; napr. literárna veda používa okrem vlastnej terminológie aj lingvistické termíny, v biológii sa používajú chemické termíny atď. Prelínanie termínov dvoch odborov je najvýraznejšie, keď sa konštituuje príslušná hraničná disciplína (porov. v psycholingvistickej práci L. Maršálovej [1982] lingvistické, resp. psychologické termíny *prídavné meno, vetný kontext; podnetové slovo, paradigma-tická asociácia* a pod.).

Od prelínania, istej migrácie termínov dvoch alebo viacerých odborov v textoch konkrétneho vedného odboru treba odlišovať vzťah medzi všeobecnovednou lexikou a terminológiou konkrétneho vedného odboru, pri-

čom sa pod všeobecnovednou lexikou rozumejú termíny, ktoré sú charakteristické pre odborné prejavy ako celok (*hyperbola, diskretnosť, invariant, redukcia* a i.). Do odborných textov konkrétnych prírodovedných i spoločenskovedných odborov často prechádzajú filozofické termíny ako súčasť všeobecnovedného základu. V zásade tu sú dve možnosti. Filozofické termíny sa v danom odbore používajú v prísne filozofickom pojmovom vymedzení (teda v takom istom význame, v akom fungujú vo filozofii), alebo — a to je častejší prípad — termín konkrétnej vednej disciplíny je špecifikáciou filozofického pojmu-termínu za predpokladu, že mu neprotirečí, je jeho analógiou a konkretizáciou. Aj v tomto prípade získavajú filozofické termíny zvyčajne pomocou spresňujúcich prívlastkov nový, modifikovaný význam aj pojmový obsah, vzniká teda ďalší termín, ktorý však už patrí do iného odboru. Ako názorný príklad takejto terminologizácie možno uviesť termíny *literárne (estetické) bytie* a *literárne (estetické) vedomie* ako špecifikácie termínov marxistickej filozofie *bytie* a *vedomie*, ktoré do terminológie vedy o umení navrhuje zaviesť O. Čepan (1981, s. 44). Navrhované termíny spĺňajú status termínu tým, že majú presnú definíciu, aj tým, že majú pevné miesto v sústave danej terminológie.

Uvedený príklad terminológie z odboru vedy o umení, resp. literárnej vedy ukazuje, že pri tvorbe termínov môže zohrať značnú úlohu výrazná osobnosť v danom odbore. Terminológiu výraznej osobnosti môže prijať a používať najprv istá časť odborníkov daného vedného odboru. Istá škola, istý smer výskumu predstavuje potom určitý fenomén nielen z hľadiska výskumnej problematiky, ale aj z terminologického hľadiska. Terminológia školy, smeru je medzistupňom k termínom, ktoré sú v istom odbore všeobecne prijaté a ustálené. Z našich príkladov predstavuje takýto medzistupeň napr. terminológia sústavy výrazových kategórií F. Miku (1972), ktorá sa už uplatnila nielen pri interpretácii umeleckej literatúry, teda v oblasti literárnej vedy v užšom zmysle, ale aj pri interpretácii umeleckého prednesu, hlasovej a rozhlasovej tvorby (Lesňák, 1980) a pri analýze novinárskych prejavov (Lišková, 1977); zatiaľ však netvorí súčasť všeobecne prijatých literárnovedných termínov.

Za súčasť lingvistického prístupu k odbornej terminológii pokladáme aj sledovanie výberu a postupného ušľachťovania termínov v terminologických sústavách rozličných vedných odborov.

Tendencia k internacionalizácii

Internationalizácia sa zvyčajne chápe ako zvyšovanie podielu slov cudzieho pôvodu v súčasnej slovnej zásobe, zvyšovanie frekvencie prevzatých slov v odbornom, publicistickom a sčasti aj v bežnom hovorenom jazyku (Jedlička, 1978, s. 173). Internationalizáciu možno v súčasnosti pokladať za všeobecnú, univerzálnu tendenciu, všeobecný, univerzálny

proces, ktorý je vo väčšej či menšej miere charakteristický pre všetky spisovné jazyky.

Dôsledkom preberania slov je aj napätie medzi tendenciou k internacionalizácii a tendenciou k tvoreniu z domácich zdrojov. Produktom tohto napätia je konkurenčný vzťah prostriedkov domáceho pôvodu a internacionálnych prostriedkov. Koexistencia domácich a internacionálnych prostriedkov vedie k variantnosti (pri sémantickej a štylistickej zhodnosti), ale aj k možnosti používať domáce a internacionálne prostriedky štylisticky, prípadne aj sémanticky diferencovane. Internationalizácia tak prispieva k obohacovaniu a väčšej diferenciacii výrazových prostriedkov národného jazyka. Za univerzálnu, spoločnú črtu jazykov možno pokladať aj to, že internacionalizácia zasahuje najviac odbornú komunikačnú sféru a v systémoch jazykov jednotlivé terminologické sústavy, ale vzhľadom na súčasnú závažnosť a aktivnosť tejto komunikačnej sféry ovplyvňuje fungovanie jazykových prostriedkov aj v iných komunikačných sférach. Takisto za univerzálnu vlastnosť všetkých jazykov možno pokladať to, že jednotlivé národné jazyky nie sú vo vzťahu k procesu internacionalizácie v pozícii pasívnych prijímateľov.

Tendencia k internacionalizácii aktivizuje národné jazyky, ich aktivita sa pri preberaní slov prejavuje v tom, že si vyberajú to, čo potrebujú. Tzv. internacionalizmy sú viac alebo menej fonologicky, foneticky, morfológicky, sémanticky aj štylisticky stvárnené národnými jazykmi, sú viac alebo menej adaptované a integrované do ich jazykových systémov. Právom sa zdôrazňuje požiadavka neignorovať národný svojráz internacionalizmov a požiadavka nepokladať medzinárodnú lexiku v európskych jazykoch za akýsi neutrálny fond jestvujúci mimo národných jazykov (Internationalizmy elementy v leksike i terminologii, 1980, s. 40). Fungovanie a využívanie internacionalizmov (europeizmov) má v každom jazyku aj isté špecifické národné črty. Vždy sa v nich spájajú črty opakujúce sa v iných jazykoch s neopakujúcimi sa vlastnosťami. Internationalizmy sú súčasťou jazykového vývoja aj dynamiky synchrónneho stavu jazyka, a preto aj v ich štylistickej a emocionálnej hodnote sú možné modifikácie ich vzťahu k príslušným domácim jazykovým prostriedkom.

Tendencia k internacionalizácii v súčasnej slovenčine sa prejavuje jednak spôsobmi preberania a adaptácie cudzích slov, jednak v konkurencii slovotvorných typov s domácimi a internacionálnymi formantmi.

Internationalizácia slovnej zásoby

Slovná zásoba každého živého jazyka sa môže rozširovať viacerými spôsobmi. Na označenie nových pojmov a predstáv sa môžu využívať staršie lexikálne jednotky, ktoré už v jazyku existujú, a to tak, že dostávajú

nový význam alebo nové významy (napr. využitie starších pomenovaní *koreň, kmeň, vetva* atď. v jazykovede, slovo *strom* v teórii grafov atď.). Na označovanie nových javov sa často využívajú aj lexikálne prostriedky z iných jazykov, tzv. lexikálne „výpožičky“. Slová cudzieho pôvodu predstavujú z hľadiska jazyka, do ktorého sa preberajú, tiež „nové“ slová podobne ako slová, ktoré vznikli istým derivačným postupom zo starších slov.

Základný typ predstavuje priame preberanie z jedného jazyka do druhého. V niektorých prípadoch sa však lexikálna jednotka dostáva do preberajúceho jazyka nie priamo, ale cez sprostredkujúci jazyk. Takto sa napr. dostali do slovenčiny početné slová z latinčiny cez nemčinu, z gréčtiny cez latinčinu a nemčinu, z rozličných iných jazykov, najmä exotických, cez angličtinu, francúzštinu, španielčinu, portugalčinu a pod.

Pre preberanie slov je veľmi závažná kontaktná situácia, ktorá v jednotlivých prípadoch má odlišný charakter. Kontakt vzniká totiž osobným stykom alebo knižnou cestou, resp. ide o osobný styk alebo literárne vplyvy. Dôležitý je tu ďalej stupeň afinity jazykov, t. j. príbuznosť alebo nepribuznosť jazykov. Závažným faktorom je aj čas vzniku takejto kontaktovej situácie, pričom sa v zásade vydeľuje obdobie pred vznikom jazykových a literárnych pamiatok a obdobie kultúrneho a spisovného jazyka (predspisovné a spisovné obdobie). V minulosti sa slová z jedného jazyka do druhého dostávali skôr priamym kontaktom, dnes sa skôr uplatňuje knižná či literárna cesta, prípadne sa uplatňuje zároveň knižný vplyv aj jazyková interferencia priamym osobným stykom ako osobitný typ alebo podtyp kontaktovej situácie. Pokiaľ ide o slovenčinu a spisovnú slovenčinu, priama kontaktná situácia sa týka vzťahu slovenčiny a susedných jazykov češtiny, maďarčiny, poľštiny a ukrajinčiny, v minulosti aj latinčiny. Pri ostatných jazykoch ide skôr o knižnú a či literárnu cestu. V súčasnosti hlavný prúd slov cudzieho pôvodu prichádza z ruštiny alebo angličtiny.

Z niektorých jazykov sa často preberajú celé skupiny slov z istých oblastí života. Tak napr. z latinčiny sa obohacovala slovná zásoba slovenského jazyka v oblasti administratívno-právnej, náboženskej a v oblasti rozličných odborných terminológií; z nemčiny sa preberali výrazy rozličných odborov, napr. z oblasti cechovníctva, obchodu a trhovníctva, baníctva, mestskej správy, súdnictva a občianskeho života a podobne; z angličtiny najmä výrazy z oblasti športu, techniky, dnes aj modernej hudby, textilníctva a špeciálnych vedných odborov, ktoré sa rozvíjajú v ostatných rokoch. Rovnako aj slová maďarského pôvodu prevzaté do slovenčiny sa zaraďujú do istých významových skupín. To isté možno konštatovať o početných slovách prevzatých z iných jazykov, ako napr. z rumunčiny, taliančiny, francúzštiny, španielčiny, portugalčiny atď.

Okrem tzv. lexikálneho výberu vzhľadom na aktuálne pomenovanie potreby ako aktívnej zložky preberania slov je dôležitý aj spôsob adaptácie

prevzatých prvkov v domácej lexike. Adaptácia prevzatého slova sa týka viacerých stránok. Ide predovšetkým o hláskoslovnú a s ňou spojenú pravopisnú úpravu prevzatého slova a ďalej o zaradenie do morfológického systému.

Pri hláskoslovnej adaptácii sa cudzie hlásky nahrádzajú (substituujú) zvukovo najbližšími domácimi hláskami, resp. fonémami, niekedy sa prípadne aj inak upravujú, aby vyhoveli fonologickému systému a pravidlám radenia foném preberajúceho jazyka. Čo sa týka pravopisu, vo všeobecnosti sa dnes prejavuje tendencia písať slová cudzieho pôvodu domácim, slovenským pravopisom, no proti tejto tendencii pôsobí niekedy aj opačná tendencia pridržať sa pôvodného pravopisu. Pri adaptácii slov cudzieho pôvodu z niektorých jazykov so značným rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou, ako je to napríklad pri preberaní slov z angličtiny do slovenčiny, je veľmi závažný vzájomný vzťah pravopisu a výslovnosti. Niekedy sa uplatňuje pôvodná výslovnosť a tej sa prispôsobuje spôsob písania slova (angl. *juice* s výslovnosťou [džús] a slovenské *džús*, angl. *jeep* a slov. *džíp*, angl. *design* a slov. *dizajn* a i.), inokedy sa skôr vychádza z pôvodnej pravopisnej podoby slova a tej sa prispôsobuje aj výslovnosť v slovenčine (angl. *radar* a slov. *radar*) alebo sa napokon v rozličnej miere uplatňuje ohľad na pôvodnú výslovnosť a pravopis (angl. *football* s výslovnosťou [futból] a slov. *futbal* s výslovnosťou [futbal], angl. *hockey* s výslovnosťou [hoki] a slov. *hokej* a i.).

Cudzie slová sa vo väčšine prípadov adaptujú aj z morfológického hľadiska, zaraďujú sa do deklináčného systému spisovnej slovenčiny. Iba nepočetné slová cudzieho pôvodu ostávajú nesklonné.

Cudzie prídavné mená sa obvykle slovotvorne upravujú tak, aby zodpovedali domácim prídavným menám (*feš* → *fešný*, *fajn* → *fajnový* atď.). Aj slovesá sa formálne upravujú tak, aby sa mohli časovať podľa príslušného časovacieho vzoru (nem. *müssen* a slov. *musieť*, franc. *balancer* a slov. *balansovať*). V niektorých prípadoch nejde vlastne o úpravu cudzieho slovesa, ale skôr o domáce tvorenie pomocou slovotvornej prípony (*surfovať* ← *surf*).

Zmeny a úpravy týkajúce sa formálnej stránky prevzatých slov sa pri jednotlivých pomenovaniach uplatňujú v rozličnej miere. Podľa miery adaptácie z formálneho hľadiska sa slová cudzieho pôvodu zaraďujú do troch kategórií, a to do kategórie úplne zdomácnených slov cudzieho pôvodu, menej zdomácnených slov cudzieho pôvodu a do kategórie nezdomácnených slov cudzieho pôvodu. Osobitne stoja tzv. lexikálne citáty, t. j. výrazy, často isté frazeologické jednotky, ktoré sa verne uvádzajú v pôvodnej pravopisnej a do značnej miery aj výslovnostnej podobe (*expressis verbis*, *fin de siècle*, *last but not least* a pod.). Slová, ktoré sa z hláskoslovného, pravopisného aj morfológického hľadiska úplne prispôbili domácim slovám, teda úplne zdomácnené slová cudzieho pôvodu alebo úplne zdomácnené prevzaté slová, predstavujú v konečnom dôsledku

vlastne tiež domáce slová. Sú to zdomácnené prevzaté slová. Nezdomácnené slová cudzieho pôvodu z hľadiska systému preberajúceho jazyka predstavujú cudzie slová vo vlastnom zmysle slova. Podľa toho sa terminologicky rozlišujú prevzaté slová a cudzie slová. Uvedené tri základné kategórie prevzatých slov predstavujú stálu zložku slovnej zásoby jazyka, keďže proces preberania slov a aj ich adaptácie je v jazyku permanentný.

Zdomácnovanie cudzích slov z významovej stránky, t. j. ich významové začleňovanie do domáceho jazyka bez zmeny formy treba pokladať za základnú etapu. Význam niektorých slov sa však v novom jazykovom prostredí zužuje a terminologicky špecifikuje. Napríklad nem. *fahren* a staronem. *faran*, ktoré bolo v starej nemčine polysémické, v baníctve sa používalo vo význame „vstúpiť, spustiť sa do bane“; v tomto terminologickom význame sa prevzalo do slovenčiny, kde sa aj udržalo v baníckej terminológii.

Slová cudzieho pôvodu sa bežne nepreberajú vo všetkých významoch, ktoré majú v odovzdávacom jazyku, ale obyčajne iba v jednom význame, ktorý obvykle nadobúda terminologický charakter. Napr. slovo *šport* sa v angličtine používa ako podstatné meno alebo sloveso, pričom substantívum má viaceré významy: 1. „(jednotlivý) šport, hra“; 2. v množnom čísle (*the sports*) má význam „šport ako celok“; 3. tiež v množnom čísle význam „ľahkoatletické preteky“; 4. zábava, rozptýlenie; 5. vtip, žart; 6. hračka (prírody); 7. (hovor.) čestný človek. V slovenčine má slovo *šport* len význam „fyzická činnosť (napr. hry, telesné cvičenia a pod.), vykonávaná na otužovanie ľudského organizmu“. Podobne pomenovanie *team* sa v angličtine používa jednak ako podstatné meno, jednak ako sloveso, ba vlastne aj ako prívlastok, čiže zodpovedá aj prídavnému menu, pričom ako podstatné meno má viacero významov: 1. (športové) družstvo; 2. pracovná skupina, čata, parta; 3. záprah (koní). V slovenčine má slovo *tím* význam „mužstvo, družstvo, športový kolektív, celok“. Súčasne sa začína používať aj v druhom význame (*realizačný tím*). Pomenovanie *trend* sa v angličtine používa ako podstatné meno alebo sloveso, v slovenčine je to iba podstatné meno s jedným významom „celkový smer vývoja“.

Po prechode z odovzdávajúceho jazyka do preberajúceho sa lexikálna jednotka dostáva do nových vzťahov s lexikálnymi jednotkami preberajúceho jazyka. V preberajúcom jazyku často vznikajú nové homonymné výrazy. Napr. výraz *tramp*, ktorý sa v angličtine ako substantívum hodnotí ako polysémický, v slovenčine sa na základe rozdielneho skloňovania rozpadá na dva homonymné výrazy *tramp*¹ (gen. sg. *trampa*, dat. sg. *trampovi* = „trampujúci človek“) a *tramp*² (gen. sg. *trampu*, dat. sg. *trampu* = „trampovanie“).

Homonymný vzťah vzniká niekedy aj na základe formálnej (hlásko-slovnej alebo pravopisnej) adaptácie prevzatého slova. Napr. slovo talianskeho pôvodu *cello* v slovenčine podľahlo formálnej úprave a zmenila sa na *čelo* (pravopisná a hláskoslovná úprava). Koincenciou s domácim

slovom *čelo* (predná časť tváre) vzniká homonymný vzťah, v slovenčine existujú takto homonymá *čelo*¹ a *čelo*².

Pri preberaní slov cudzieho pôvodu je z hľadiska vzťahu takejto lexikálnej jednotky k ostatným jednotkám slovnej zásoby preberajúceho jazyka dôležitý aj vzťah synonymie. Môže sa utvárať dvojako. V prvom prípade sa cudzie slovo stáva synonymné s inou lexikálnou jednotkou preberajúceho jazyka, ktorá už v tomto jazyku bola pred prevzatím slova cudzieho pôvodu (napr. *prvoradý* — *primárny*, *ústav* — *inštitút* a pod.). Synonymia však môže vzniknúť aj dodatočným tvorením synonymného výrazu s využitím domácej lexiky, napr. *geografia* — *zemepis*, *lingvistika* — *jazykoveda* atď. Synonymá tohto typu vznikli v minulosti vo väčšej miere najmä v dôsledku programového úsilia o nahrádzanie niektorých slov cudzieho pôvodu domácimi výrazmi (purizmus). Niektoré z takýchto synonymných výrazov sa v jazyku trvalo používajú, udržali sa v slovnej zásobe slovenčiny, resp. spisovnej slovenčiny (napr. *zemepis*, *jazykoveda* a pod.), niektoré zanikli alebo sa postupne cez isté stylistické stupne vysúvajú z jazyka (napr. *rastlinopis* popri *botanika*, *počty* popri *matematika* atď.). Vo väčšine prípadov sa však slová cudzieho pôvodu s inými slovami zo slovnej zásoby preberajúceho jazyka nestotožňujú v plnej miere z hľadiska významového alebo stylistického.

Slová cudzieho pôvodu sa s inými lexikálnymi jednotkami preberajúceho jazyka dostávajú aj do antonymických vzťahov, napr. výraz *feš* vo význame „pekný“ s prídavným menom *nepekný*.

Z významového hľadiska za úplne zdomácnené možno pokladať v preberajúcom jazyku také slová cudzieho pôvodu, ktoré označujú pojmy alebo predstavy bežné aj v spoločenstve používajúcom preberajúci jazyk, napr. *redaktor*, *futbal*, *menčester*, *film*, *rádio*, *televízia*, *program*, *igelit*, *majoor*, *generál*, *komisár*, *gramatika*. Za nezdomácnené z významového hľadiska možno pokladať slová cudzieho pôvodu, ktoré označujú javy, predmety charakteristické pre svojrázny život alebo národnú črtu cudzieho spoločenstva, t. j. tzv. exotizmy, napr. *lady*, *kuli*, *harakiri*, *tomahavk* a pod. (Ondrus, 1972, s. 39). Takéto lexikálne jednotky sa pociťujú ako cudzie aj vtedy, keď sa z formálneho hľadiska od domácich slov len veľmi málo odlišujú (*šerif*, *banán* atď.) alebo vôbec neodlišujú.

Ak posudzujeme vhodnosť alebo nevhodnosť slov cudzieho pôvodu z hľadiska medzinárodných súvislostí, prichádza tu do úvahy jednak formálna blízkosť alebo podobnosť, jednak aj významová blízkosť alebo totožnosť. Ako výhodné sa ukazujú formálne blízke a významovo viac-menej totožné výrazy, napr. slov. *revolúcia*, čes. *revoluce*, nem. *Revolution*, angl. *revolution*, rus. *revolucija* atď. Na základe tejto formálnej podobnosti internacionalizmov a ich významovej blízkosti alebo totožnosti sa hovorí o európskom sémantickom koiné, o internacionálnej sémantike alebo aj o tom, že procesy sémantického zbližovania slovnej zá-

soby jazykov prekračujú hranice európskych jazykov. Výhodu, a to predovšetkým v terminologickej oblasti, majú nielen jednotlivé internacionálne slová ako hotové lexikálne jednotky, ale aj niektoré internacionálne slovotvorné prostriedky, ako sú niektoré slovotvorné prípony alebo predpony, napr. *-izmus*, *-ista*, *anti-* a i. Možno dnes hovoriť o istom uzavretom repertoári takýchto derivačných prostriedkov, ktoré majú internacionálny charakter. Takéto internacionálne slovotvorné prípony alebo predpony sa v preberajúcom jazyku môžu pripájať k novým základom na tvorenie ďalších slov, a to nielen k cudzím, ale aj k domácim základom (deriváty typu *antisvet*, *antihmota* atď. — tzv. hybridné slová). Aj takéto tvorenie pomocou internacionálnych derivačných prostriedkov podporuje sémantickú afinitu jednotlivých jazykov. Proces internacionalizácie prispieva takto významnou mierou k zblížovaniu jazykov.

Konkurencia slovotvorných typov s domácimi a internacionálnymi formantmi

Konkurencia slovotvorných typov s domácimi a internacionálnymi formantmi, a to najmä pri izolexémických (rovnakozákladových alebo rovnakokoreňových) dvojiciach či trojiciach slov, je výrazná aj v podsystéme abstraktnej lexiky, ktorý možno v istom zjednodušení schematicky predstaviť v podobe trojuholníka, kde každý z vrcholov je reprezentovaný dvojicou najproduktívnejších slovotvorných typov (porov. schému abstraktnej lexiky na s. 100). Na jednom vrchole sú názvy deja reprezentované konkurenčnou dvojicou verbálnych substantív a internacionálnymi dejovými menami, teda verbálny základ + formanty *-nie/-ácia*, na druhom vrchole sú deadjektívne názvy vlastností s konkurenčnými formantmi *-osť/-ita*. Tretí vrchol predstavujú slovotvorné typy tvorené zo substantívnych a adjektívnych základov formantmi *-stvo/-izmus*, kde sa konkurenčný vzťah prejavuje najmä pri vyjadrovaní významu vlastnosti a pri špecifikovanejšom význame „hnutie, ideový smer“, ktorý je doménou názvov s formantom *-izmus*.

Systémová synonymita derivátov s týmito konkurenčnými formantmi sa v rozličných štýlových a komunikačných sférach aj v rozličných kontextoch v reči (parole) nerealizuje vždy rovnako. Názvy dejov a názvy vlastností, ako aj názvy so špecifikovanejšími denotatívno-signifikatívnymi významami tvoria v súčasnej slovenčine pri izolexémických derivátoch korelácie, ktorých členy sa vyznačujú tým, že: a) tvoria výrazové varianty, t. j. štylisticky aj sémanticky celkom rovnocenné prostriedky; b) využívajú sa ako prostriedky štylistickej diferenciacie, t. j. ako štylistické synonymá; c) tvoria prostriedky diferencované sčasti aj sémanticky a z hľadiska komunikačných sfér. Keďže za jednu z dôležitých

úloh opisu dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (podmienenu komunikačným zreteľom) pokladáme potrebu ukázať, kedy má používateľ jazyka možnosť výberu medzi rovnocennými prostriedkami, kedy sémantická či štylistická diferencovanosť vyžaduje výber jedného prostriedku, má v opise dynamiky slovnej zásoby skúmanie konkurencie internacionálnych a domácich prostriedkov závažné miesto.

Konkurenčné typy s formantmi -ácia/-nie

Izolexémické deriváty s rozdielnymi formantmi na vyjadrenie dejového významu vytvárajú koreláciu, v ktorej dotváranie lexém s formantom *-(ova)nie* k internacionálnym slovám s formantom *-ácia* sa chápe ako súčasť adaptácie internacionálnych slov do domáceho systému (Mihov, 1983). Slová s formantom *-ácia* sú tu bezpríznačkové, vyjadrujú procesualnosť implicitne, slová s formantom *-nie*, resp. *-(ova)nie* sú príznačkové, vyjadrujú procesualnosť explicitne. To má potom v jednotlivých prípadoch vplyv na ich možnú synonymickú zameniteľnosť. Koreláciu dejových mien *-ácia/-nie* v súčasnej slovenčine charakterizujú tieto vlastnosti:

a) Prejavuje sa tu tendencia k istej špecializácii a preferovaniu formantu *-ácia* pri pomenúvaní globálnych homogénnych procesov predstavujúcich dej bez diferenciacie na akt deja, jeho priebeh a výsledok, a teda bez poukazovania na východiskovú či záverovú situáciu. Ide o deriváty typu *matematizácia* (spoločenských vied), *biologizácia* (poľnohospodárstva), *elektronizácia*, *robotizácia*, *estetizácia* (životného prostredia), *optimalizácia* (plánov) a pod. Z hľadiska sémantickej klasifikácie slovies a dejových mien možno tieto dejové mená kvalifikovať ako názvy činnostných, akčných, dynamických kauzatívnych dejov (resp. udalostí; porov. Daneš — Hlavsa a kol., 1981). Napríklad: *Rozširuje sa uplatnenie elektronizácie. — Medzi prioritné úlohy tohto obdobia bude patriť intenzívny rozvoj kybernetizácie a robotizácie*. Tu sa variantné podoby s formantom *-nie* nevyužívajú.

b) Druhú skupinu tvoria názvy s formantom *-ácia*, ktoré majú náprotivky s domácim formantom *-nie*, *-(ova)nie* a obidva členy tejto korelácie sa v textoch môžu používať paralelne bez pocíťovania výraznejšej významovej zmeny, rozdiel vo vyjadrení stupňa procesualnosti medzi obidvoma členmi dvojice je minimálny, napr. *popularizácia* — *popularizovanie*, *relativizácia* — *relativizovanie*, *aktivizácia* — *aktivizovanie*, *stimulácia* — *stimulovanie*. Tu ide o varianty, resp. celkom blízke synonymá, čo možno dokázať zameniteľnosťou v tých istých kontextoch alebo výskytom obidvoch podôb v podobných kontextoch. Napríklad:

Cibrenie vkusu je základnou podmienkou popularizovania umenia; ... informlačno-propagačná popularizácia literatúry (Lesňák).

c) Na treťom mieste možno uviesť prípady, ktoré predstavujú opozíciu členov korelácie s formantmi *-nie/-ácia* v klasickej podobe. Sú to prípady, v ktorých lexémy s formantom *-ácia* nie sú vzhľadom na vyjadrovanie procesualnosti jednoznačné, lebo sa nimi vyjadrujú aj iné, najčastejšie rezultatívne významy (alebo významy prostriedku, miesta), napríklad *reakcia* — *reagovanie*, *redukcia* — *redukovanie*, *komunikácia* — *komunikovanie*, *konštrukcia* — *konštruovanie*, *štylizácia* — *štylizovanie* atď. Porov.: *primerané štylizovanie listu* — *štylizácie tohto druhu sa mi nepáčia*; *možnosť redukcie textu alebo redukovania textu* — *redukcia* (= *redukčná tvarovka* — prostriedok deja). Pri potrebe vyjadriť procesualnosť používateľ uprednostňuje podoby s formantom *-nie*. Ide tu teda o prípady iba čiastočnej synonymity (*komunikácia* — *komunikovanie*), častejšie o sémantickú diferenciáciu. Medzi izolexémickými derivátmi s formantmi *-ácia/-nie* môže byť aj rozdiel v distribúcii — každá podoba sa používa v inej syntagmatickej konštrukcii. Napr. z dvojice *dispozícia* — *disponovanie* sa v statickej konštrukcii „mať niečo k dispozícii“ používa iba dejové meno *dispozícia*, statické sloveso *mať* totiž vylučuje spájatelnosť s dynamickým variantom *disponovanie*. Tento variant (podoba) sa zasa využíva na nominalizáciu: *disponovať niečím* — *disponovanie niečím* (nie **dispozícia niečím*).

d) Existujú prípady, keď sa obidve podoby odlišujú štylisticky ako štylistické synonymá. Patria sem dvojice, v ktorých lexémy s formantom *-ácia*, *-cia* sú knižné, resp. knižnejšie ako ich pendanty s domácim formantom, pričom takáto platnosť sa pociťuje hlavne v publicistike, napr. *reagencia* — *reagovanie*, *preferencia* — *preferovanie*. Iný prípad štylistickej diferenciácie spojenej aj s významovou zmenou predstavujú prípady, v ktorých názvy s formantom *-ácia* sú neutrálne, náprotivky s formantom *-(ova)nie* majú kontextom podmienený príznak expresívnosti (pejoratívnosti). Napr. *administrácia* (= inštitúcia) — *administrovanie* (= byrokratické vybavovanie vecí); *dramatizácia* (známeho románu) — *zbytočné dramatizovanie* (udalosti).

Mimo konkurenčných typov stojí internacionálny typ dejových mien s formantom *-iáda*. Tento slovotvorný formant je sémanticky špecializovaný, tvoria sa pomocou neho dejové mená (mená dejových aktov) špecializované ako pomenovania akcií, hier, pretekov a pod., napr. *olympiáda*, *univerziáda*, *autogramiáda* (predstavenie novej knihy autora organizované vydavateľstvom a spojené s rozdávaním autogramov), *gitaríáda* (prehliadka gitarovej hudby), *Humoriáda* *Felixa Holzmann*a (názov zábavného programu v televízii). V slovotvornom základe môže byť aj vlastné meno (*heydrichiáda*). S pribúdaním rozličných akcií v spoločnosti pribúdajú aj ich pomenovania, najmä v publicistických textoch. Viaceré pomenovania tohto typu však zrejme ostanú iba príležitostnými

slovami fungujúcimi v individuálnom rečovom použití, napr. *prioriáda* — športové preteky pracovníkov n. p. Prior, obdobne *magnezitiáda*, *neptuniáda*, *haluškiáda* (porov. aj Jacko, 1984).

Konkurenčné typy s formantmi -ita/-osť

V korelácii slovotvorných typov s formantmi *-ita/-osť*, ktoré sú ako prostriedky na tvorenie názvov vlastností systémovo synonymné, sa podobne ako pri korelácii dejových mien vyskytujú:

a) Prípady, keď v bežnom jazyku, ale častejšie v odbornej, odbornovo-popularizačnej alebo publicistickej sfére prevládajú podoby s formantom *-ita*, napr. *totalita*, *nervozita*, *brutalita*, systémovo možné podoby s formantom *-osť* sa využívajú zriedkavejšie.

b) Druhý prípad predstavujú významovo a štylisticky rovnocenné prostriedky, teda varianty, a to neutrálne (*aktivita* — *aktivnosť*, *genialita* — *geniálnosť*, *objektivita* — *objektívnosť*, *popularita* — *populárnosť*) alebo knižné, pričom ich charakterizuje aj príslušnosť k odbornej alebo publicistickej sfére (Pisárčiková, 1982), napr. *uniformita* — *uniformnosť*, *monumentalita* — *monumentálnosť*, *variabilita* — *variabilnosť*.

c) Jadro korelácie a súčasne najdynamickejšiu zložku predstavujú prípady, kde sa členy izolexémických dvojíc na *-ita/-osť* diferencovali ako štylistické synonymá, a to tak, že podoby s formantom *-ita* sú knižné alebo knižnejšie, kým podoby s formantom *-osť* sú voči nim neutrálne alebo aspoň menej knižné. Napríklad: *atraktivita* — *atraktívnosť*, *direktivita* — *direktívnosť*, *autenticita* — *autentickosť*, ale aj *slovacita* — *slovenskosť* a pod. Táto zložka korelatívnych dvojíc sa dopĺňa, ako sa zistilo podrobnejším výskumom (Buzássyová, 1986 a), v dôsledku dvoch procesov: vďaka pribúdaniu slov s formantom *-ita* obohacujúcich knižnú vrstvu slovenskej lexiky, pričom životnosť knižných slov podporuje uvedomovaný a využívaný protiklad k hovorovým a neutrálnym slovám; vďaka zdomácnovaniu internacionálnych slov, konkrétne vďaka dotváraniu slov s domácim formantom *-osť* k jestvujúcim alebo novovznikajúcim slovám s formantom *-ita*, čím sa táto korelácia obohacuje na póle neutrálnych slov alebo slov smerujúcich do neutrálnej pozície. Novšie dotváranie slov s formantom *-ita* predstavujú napr. výrazy *sugestivita*, *plasticita*, *autenticita*, *direktivita*. Novšie dotváranie podôb na *-osť* predstavujú názvy *duplicitnosť*, *suverénnosť*, *stabilitnosť*. Protiklad knižnosť — neutrálnosť sa ozrejmuje v kontexte: *Nárečové výrazy jej [básní] pridávajú dobovú a miestnu plasticitu* (SP). — *K charakteristickej plasticite inscenácie prispeli...* (Film a divadlo); *...chcel zaujať stanovisko k aktuálnym problémom historicity spoločenského vedomia* (SP). — *Všade pracuje s optikou historicity* (Tlač); *Dôležitá bola pre neho*

[A. Baníka] predovšetkým otázka slovacity (SP). — ...viest paralelu s Kočanovou jánošíkovskou parafrázou a dnešnou či „večnou“ slovenskosťou celkom čitateľne (Nd).

d) Štvrtú skupinu korelačných dvojíc s formantmi *-ita/-osť* predstavujú tie prípady, ktorých členy sa funkčne diferencovali, a to alebo sémanticky, alebo z hľadiska sfér používania, takže ich nemožno pokladať za synonymá. Najčastejším rozdielom v komunikačných sférach je terminologické použitie oproti použitiu v bežnej slovnej zásobe, alebo rozdielnosť daná používaním v rôznych terminologických sústavách. Ide o prípady typu *suverenita štátu* (práv. a polit.) — *suverenita/suverénnosť správania človeka* (v bežnej reči); *neutralita štátu* — *neutrálnosť (bezpríznakovosť) spisovného prostriedku*. V rade prípadov funkčný a sémantický rozdiel je v tom, že podoby na *-osť* sa používajú častejšie v základnom transpozičnom význame vlastnosti, kým podoby na *-ita* majú frekventovanejší sekundárny skonkrétnený význam. Napr. *objektívna realita* — *životné reality*; *je to reálny problém* — *reálnosť tohto problému*. *Koldokola stáli oficiality* (= oficiálne osobnosti) — *prekročiť rámec konvenčnej oficiality/oficiálnosti*; *atraktívnosť povolania* — *prírodné atraktivity*.

Konkurencia slovotvorných typov s formantmi *-ita/-osť* je v slovenčine značne zafažená, a to tak v bežnej slovnej zásobe, ako aj v odbornej a publicistickej sfére. Ak berieme do úvahy aj neizolexémické dvojice, formanty *-ita/-osť* si konkurujú pri týchto významoch: *spredmetnená vlastnosť ako statický príznak (kolegialita — kolegiálnosť)*, *vlastnosť ako sklon k istej činnosti (senzibilita — citlivosť)*, *(chorobný) stav (nervozita, gravidnosť)*; obidve podoby si konkurujú aj pri vyjadrovaní významu sekundárne konkretizovaného nositeľa vlastnosti, pričom nositeľom (určovaným substantívom) sú výrazy *reč, čin, vec (banalita, triviálnosť)*. V dvoch prípadoch sa v súčasnej slovenčine prejavuje tendencia k významovej špecializácii analyzovaných formantov. Pri kvantitatívnom význame, ktorý sa uplatňuje vo výrazoch typu *nehodovosť, zásluhovosť*, má výraznú prevahu formant *-osť*. Formant *-ita* je zasa špecializovaným prostriedkom na vyjadrovanie významu „abstraktne alebo konkrétnejšie chápaná sféra, oblasť pôsobenia toho, čo je označené v slovotvornom základe“: *illegalita (odísť do illegality)*, *pasivita, racionalita, mentalita, sexualita*.

Konkurenčné typy s formantmi -izmus/-stvo

V porovnaní s konkurenčnými formantmi *-ita/-osť* alebo *-ácia/-nie* konkurencia formantov *-izmus/-stvo*, najmä keď berieme do úvahy izolexémické dvojice derivátov, je oveľa menej funkčne zafažená, využíva sa menej „frontálne“.

a) Pri dominantnom význame formantu *-izmus* („ideový smer, hnutie“), ktorý sa výrazne uplatňuje v terminologickej sfére (hlavne vo filozofii), je variantnosť zriedkavá (*hegelianizmus — hegelianstvo*), vo filozofickej terminológii sú podoby názvov hnutí a smerov s formantmi *-izmus* a *-stvo* skôr v akejsi doplnkovej distribúcii: alebo sa používa podoba na *-stvo*, napr. *maltuzianstvo, novokantovstvo*, alebo — a to oveľa častejšie — názvy hnutí a smerov s formantom *-izmus* vystupujú ako výlučné pomenovania prostriedky, ktoré nemajú konkurenčné podoby. Tým si možno vysvetliť inak pomerne zriedkavý jav, že formant *-izmus* sa aj lexikalizoval. Používa sa ako samostatné slovo pomenúvajúce zovšeobecnené umelecký alebo nejaký iný smer, a to s príznakom pejorativnosti: *Chodbičkami dožívajúcich úpadkových izmov preklzla bohéma do nášho povojnového života* (Karvaš).

Tvorenie názvov na *-izmus* s významom smeru, hnutia (politického, spoločenského, ideologického, filozofického, umeleckého) je v súčasnosti veľmi produktívne nielen v odbornej, ale aj v publicistickej sfére, napr. *neokolonializmus, militarizmus, sionizmus, terorizmus, revizionizmus, dogmatizmus; konvencionalizmus, redukcionizmus; neorealizmus, kubizmus* atď. Produktívne je aj tvorenie názvov s týmto významom od vlastných mien, pričom tieto názvy sú významovo pružné, môžu vyjadrovať aj sémy „teória, koncepcia, metóda“. Napr.: *Fordove metódy zvyšovania intenzity práce pri bežiacom montážnom páse vošli do dejín ako „fordizmus“* ... (P. Rapoš). — ... aspoň podľa Jacquesa Chiraca, ktorý zrejme mieni *gaullizmus prevrátiť v chirakizmus aj vo vojenskej teórii* (NS). V kultúrnej publicistike vznikajú tieto názvy so špecifikovaným významom „umelecká koncepcia režiséra, dramatika a pod.“: *V Strašidlách sme videli nielen kvintesenciu ibsenizmu, ale aj esenciu bednárkizmu* (Pc).

b) Význam vlastnosti sa pri derivátoch s formantom *-izmus* ozrejmuje synonymiou s izolexémickými názvami s formantom *-osť*, z hľadiska spomínanej trojuholníkovej schémy podsystému abstraktných názvov dochádza teda ku konkurenčnému vzťahu formantov vzatých akoby „do križa“, napr. *demokratizmus — demokratickosť, rigorizmus — rigoróznosť, dramatizmus — dramatickosť*. Synonymita formantov *-izmus/-osť* pri názvoch vlastností však nie je úplná. Abstraktá s formantom *-osť* vyjadrujú vlastnosť ako príznak skôr individuálnejší, ako konkrétny prejav istej vlastnosti, kým substantíva s formantom *-izmus* vyjadrujú príslušnú vlastnosť ako globálnejší, súhrnnejší príznak (porov. aj Vinogradova, 1984). Takáto charakteristika však, ako to v slovnej zásobe býva takmer pravidlom, platí len pre istú skupinu korelatívnych dvojíc. Napr. z dvojíc slov *lyrizmus — lyrickosť, komizmus — komickosť* slovu *lyrizmus* dáme skôr prednosť v spojení typu *lyrizmus nejakého diela* (= súhrnne to, čo dáva dielu lyrický charakter), ale *lyrickosť, komickosť nejakej postavy, komickosť niečieho správania*.

Spomenutá zovšeobecňujúca charakteristika dvojice formantov *-izmus/-osť* sa relativizuje aj tým, že aj niektoré abstraktá s formantom *-osť* môžu vyjadrovať príznak ako generalizovanú vlastnosť, pravda, ako kontextovo podmienenú. Porov. slovo *filmovosť* v nasledujúcom kontexte: *Preferovanie experimentálnych filmov ako nositeľov filmovosti sotva môže nahradiť tento nedostatok (filmovosť = „súhrn toho, čo je charakteristické pre film“)*. Jemná sémantická diferenciácia je aj v tom, že útvary s formantom *-izmus* vyjadrujú príslušnú vlastnosť ako dejovejšiu, dynamizovanú, bližšiu názvom činnosti, kým názvy s formantom *-osť* vyjadrujú vlastnosť ako statický príznak. Porov. rozdiel v spojeniach *intimnosť prostredia* — ... *intimizmus Soukupovi nesedí* (Film a divadlo). Výraz *intimizmus* sa tu chápe ako „vytváranie intimity, intímneho prostredia, intímnej atmosféry“ (o neostrej hranici medzi opozíciou vlastnosť/činnosť porov. Bosák — Buzássyová, 1985, s. 108).

Vzťah synonymity existuje aj medzi názvami s formantom *-izmus* a názvami zakončenými na *-ika*, ktoré takisto označujú súhrnne chápanú vlastnosť, napr. *dynamizmus* — *dynamika*, *komizmus* — *komika*. Prvá dvojica, ktorej členy majú aj štylistickú hodnotu rovnakú, sa využíva na zvýšenie variabilnosti textov. Porov.: *Vývojovú dynamiku modernej populárnej hudby určujú všeobecne platné zákonitosti — unifikujúce medzinárodne rozšírené trendy; ... pomáhajú udržiavať evolučný dynamizmus, prerastanie žánru z menšinovosti do stredobodu pozornosti* (Nd).

c) Iné názvy dynamicky chápaných vlastností s formantom *-izmus* sú v celkom blízkom synonymickom vzťahu s korelatívnymi názvami s formantom *-stvo*, takže izolexémické dvojice chápeme ako varianty: *snobizmus* — *snobstvo*, *rezortizmus* — *rezortníctvo*, *amaterizmus* — *amatérstvo*.

d) Osobitne treba spomenúť názvy s formantom *-izmus* používané v odbornej sfére (ale aj mimo nej), ktoré nie sú so svojimi izolexémickými náprotivkami s inými formantmi vo vzťahu synonymity, lež vo vzťahu funkčno-sémantickej diferenciácie, napr. *subjektivismus* — *subjektivita*, *objektivismus* — *objektivita*. Takéto dvojice medzi konkurenčné prípady nepatria. Porov. kontext: *Subjektivismus nemožno stotožňovať so subjektivitou; subjektivismus vzniká porušením základnej funkcie subjektivity poznatku* (Černík — Farkašová — Viceník, 1980). — *V prvom rade je to zamieňanie objektivity za objektivismus, keď autori tak starostlivo zhladávajú argumenty pre a proti* (Vč). Slová na *-izmus* tu označujú vlastnosť chápanú negatívne, ako takú, ktorá sa prejavuje vo väčšej miere, než je „norma“, kým slová na *-ita* označujú príslušnú vlastnosť ako „normálnu“, teda neutrálne. Ide však o neutralnosť a negatívne hodnotenie v rámci kognitívneho (pojmového) významu, nie ako štylistické hodnotenie. Štylisticky sú obidva výrazy rovnocenné a tvoria rovnocenne súčasť odbornej a publicistickej komunikačnej sféry.

e) Dynamika v podsysteme abstraktných názvov sa neprejavuje len v konkurencii domáci/internacionálny derivačný prostriedok, kde uplatňovanie domáceho formantu znamená väčšie zdomáčňovanie internacionalizmov, ich výraznejšiu adaptáciu do domáceho systému. Dynamika sa prejavuje aj v pohyblivosti štylistickej hodnoty slov. V korelácii formantov *-izmus/-stvo* zaujímavým a charakteristickým javom je oscilácia ich derivátov medzi nociónálnosťou a emocionálnosťou (expresívnosťou). Ak sa v lingvistike niekedy pokladá pri štylistickom hodnotení v jazyku za dominantnú opozícia emocionálnosť (expresívnosť) — nociónálnosť (Findra, 1984, s. 156), možno povedať, že pre posúdenie štylistickej hodnoty derivátov s formantom *-izmus* a aj pre odhalenie a posúdenie zmien v štylistickej hodnote týchto lexém je rozhodujúci tento protiklad, ale v opačnom poradí, teda nociónálnosť — expresívnosť (pejorativnosť). Pomocou formantu *-izmus* sa tvorí množstvo nociónálnych slov — termínov, na druhej strane často ten istý derivát má tendenciu získavať osobitný štylisticky posunutý pejoratívny význam, s ktorým sa uplatňuje najmä v publicistickej komunikačnej sfére a v bežnej neodbornej komunikácii. Napr. slovo *sentimentalizmus* je nociónálne slovo, literárnovedný termín označujúci istý literárny smer, ale používa sa aj ako štylisticky príznakové pejoratívne slovo: ... *utápa sa v sentimentalizme a slzavom pátose* (SP). Slovo *amaterizmus* ako nociónálny pojem má význam synonymný so slovom *neprofesionalizmus*: *Viedlo to k amaterizmu, ktorý v istom období priniesol nové podnety pre svetové profesionálne výtvarné umenie* (NP). Synonymom slova *amaterizmus* ako štylisticky príznakového pejoratívneho prostriedku je slovo *diletantstvo*: ... *namiesto živelnosti a amaterizmu nastupuje vysoké majstrovstvo, práce školených a seriózne pripravených odborníkov* (Tallo). Podobnú dvojakú funkčnú platnosť — platnosť nociónálneho názvu (termínu) aj pejoratívne chápaného slova — majú pomenovanie *pragmatizmus* — filozofický smer; pejor. pridŕžavanie sa prízemnosti života; *akademizmus* — smer v architektúre; pejor. odtrhnutosť od života: ... *slovník zaráža akademizmom a niekde až teoretickou ťažkopádnosťou* (SL). Kontextovo nadobudnutá expresívnosť (pejorativnosť) sa časom stáva paradigmatickou štylistickou hodnotou slov s formantom *-izmus* (nezávislou od kontextu). Čo sa týka povahy expresívnosti slov typu *akademizmus*, *amaterizmus* možno konštatovať, že pravdepodobne súvzťažnosť expresívneho a nociónálneho významu v tom istom slove spôsobuje, že takúto expresívnosť nevnímame ako „zemitú, ľudovú“, lež skôr ako expresívnosť intelektuálnu. Nemožno vylúčiť ani interpretáciu, že tu ide o príznakovú nociónálnosť (Filípec, 1986).

Skupina názvov pejoratívne chápanej (dynamizovanej) vlastnosti sa v súčasnosti stále dopĺňa novými výrazmi, napr. *klubizmus*, *mantinelizmus*, *režisérizmus* a pod. Napr. ... *presadzujú svoje osobné záujmy na úkor druhých, podporujú klubizmus* (Vč). — *S kritikou som si užila*

dost mantinelizmu, od najväčších chvál po najväčšie hany (Švenková). — Prežili sme obdobia režisérizmu i obdobia potlačeného režiséra a uplatňovania herca (NS). Dynamický, dejovejší ráz týchto názvov vlastností vyplýva z ich onomaziologickej štruktúry — tieto pomenovania majú zložený onomaziologický príznak, v ktorom je explicitne vyjadrená substantčná zložka (motív) onomaziologického príznaku, a to substantívami *klub*, *mantinel*, *režisér*, implicitný a variabilný je onomaziologický spoj vyjadrený verbálnym substantívom: *uprednostňovanie svojho klubu*, *pohyb od mantinelu k mantinelu*, *uprednostňovanie práce režiséra*, *prehnané režirovanie*.

Názvy vlastností s príznakom pejoratívnosti sa v súčasnosti voľne dopĺňajú aj útvarmi, v ktorých sa internacionálny formant *-izmus* pridáva k domácim základom, čím sa expresívnosť týchto názvov ešte zvyrazňuje: *polopatizmus*, *vecizmus*, *obsahizmus*, *doslovizmus*, *pozachrbtizmus*: ... *odhaliť zhubnosť a nebezpečenstvo tzv. vecizmu*, *chorobnej túžby po vlastníctve* (Nd). — ... *obsahizmus a dátumové údaje zaciľňajú vo vyučovaní literatúry to hlavné — dielo a postoj autora* (Pd). — *Niet takých, čo sa iba utiekajú k rozšírenému ošomrávaniu, k takzvanému pozachrbtizmu?* (Pd). — ... *aby sa na panelákoch odstránil krabicovizmus* (TKM). Niektoré z týchto slov vznikajú ako príležitostné, autorské slová, ktoré na presnejšie pochopenie svojho významu vyžadujú širší kontext: *Hej, boli takí, čo „hlásali“, či pestovali smer, ktorý by sa dal nazvať buditeľizmom, lenže pôsobili smiešne, zosmiešňovali vec, ktorú mienili zastupovať* (Matuška). — *Nie je to len problém televízie, že trpí na tzv. bratislavizmus. Akoby sa všetci šikovní, zaujímaví mladí ľudia narodili alebo žili len v Bratislave* (NS). Názvy *klubizmus*, *mantinelizmus* atď. nemajú variantné podoby s formantom *-stvo*, treba však povedať, že pejoratívny význam dynamizovanej vlastnosti sa aj pomocou domáceho formantu vyjadruje, pravda, od iných základov (napr. *úskokárstvo*, *podpultovníctvo*).

Napokon už mimo oblasti konkurencie stoja tie názvy s formantom *-izmus*, ktoré sa neuplatňujú v bežnej slovnej zásobe, lež v terminologickej oblasti, v odbornej komunikácii. Ide o niekoľko špecifikovanejších terminologických významov, ako sú názvy vlastností špecifikované ako rozličné choroby, defekty organizmu (lek. *agramatizmus*, *albinizmus*, *daltonizmus*); súborné označenie istých javov (lingv. *vokalizmus*, *konsonantizmus*; lit. *anakreontizmus*); schopností (biol. *fotoperiodizmus* = schopnosť rastlín reagovať na dĺžku denného osvetlenia, fotoperiód, resp. tmy). Otvorenú skupinu literárnovedných a lingvistických termínov tvoria názvy používané obyčajne v pluráli (pričom singulár označuje jednotlivinu) a súborne označujúce jazykové prostriedky z istej oblasti typu *publicizmy*, *poetizmy*, *bibilizmy*, *vulgarizmy*, *hviezdoslavizmy*, *autobiografizmy* (= autobiografické miesta v textoch) atď.

Zhrňujúc možno o konkurenčných slovotvorných typoch, ktoré sa

uplatňujú v abstraktnej lexike, konštatovať, že každá z analyzovaných dvojíc slovotvorných typov s domácimi a internacionálnymi formantmi sa vyznačuje oproti ostatným dvom istou osobitosťou, ktorú možno zároveň pokladať za hlavnú hybnú silu vývinu v príslušnej čiastkovej oblasti. V konkurenčných typoch na *-ácia/-nie* je značne zastúpená variantnosť, najvýraznejšiu skupinu však tvoria izolexémické dvojice odlišujúce sa sémanticky: explicitne vyjadrenou procesualnosťou pri podobe *-ovanie* oproti iba implicitnej procesualnosti podôb s formantom *-ácia*, resp. ich rezultatívnym a iným nedejovým významom. V korelačných dvojiciach na vyjadrenie vlastnosti *-ita/-osť* prevažuje štylistická opozícia knižnosť/neutrálnosť a potreba štylistickej diferenciacie je tu aj základným zdrojom pohybu. Za najcharakteristickejšiu črtu korelácie derivátov s formantmi *-izmus/-stvo* možno pokladať osciláciu medzi nocionalnosťou a expresívnosťou (pejoratívnosťou). Táto skupina názvov sa výrazne obohacuje vďaka spoločensky podmienenej potrebe pomenúvať rozličné vlastnosti, ktoré sú spoločensky hodnotené ako negatívne.

Konkurencia adjektív s internacionálnymi a domácimi formantmi

Internacionalizácia vo sfére adjektívnej lexiky je predovšetkým obohacovaním slovnej zásoby o adjektíva s internacionálnym základom; ide o prevzaté nesklonné adjektíva (*froté uterák*), slovotvorne adaptované adjektíva (*digitálne hodinky*, *generatívna metóda*) a adjektíva utvorené od prevzatých internacionálnych substantív, t. j. odrážajúce internacionalizačný proces v substantívnej lexike (*kvarková teória*, *kempingová súprava*, *rogalový nadšenec*). Na druhej strane internacionálne adjektívne podoby sú jedným z faktorov podmieňujúcich konkurenčnosť v rámci izolexémických adjektívnych skupín. Pod internacionálnou adjektívnu podobu chápeme podobu adjektíva s internacionálnymi formantmi *-ický*, *-ivny*, *-álny*, *-ózny* a i. (porov. Dokulil — Kuchař, 1977; Jiráček, 1984). Internacionálny formant je vlastne zložený hybridný formant utvorený reduplikáciou adjektívnej prípony: domáce prípony *-ný*, *-(s)ký* sa pripájajú k inojazyčným, predovšetkým grécko-latinským adjektívnym tvarom, resp. k slovám utvoreným v súčasnosti produktívnymi (anglickými, francúzskymi a i.) formantmi grécko-latinského pôvodu (porov. napr. anglické *conceptual* → *konceptuálny*, *figurative* → *figuratívny*). Internacionalizácia adjektív je v oveľa väčšej miere ako napr. pri substantívnej lexike spätá s adaptačným, zdomácnovacím procesom (Buffa, 1982). V zložených formantoch možno vidieť „spoluúčinkovanie“ dvoch naznačených tendencií — internacionálna časť formantu zabezpečuje spätosť s medzinárodným kultúrnym kontextom, domáca časť formantu umožňuje zaradenie do slovenského jazykového systému. Nie pri každom ad-

jektíve s internacionálnym formantom však treba predpokladať takýto zaraďovací proces — internacionálne adjektívne podoby sa do slovenčiny môžu dostať už v adaptovanej „slovanskej“ podobe napr. prostredníctvom ruštiny; inokedy ťažko posúdiť, či ide o prevzaté a adaptované adjektívum alebo o adjektívum utvorené pomocou internacionálneho formantu v slovenčine, keďže dané formanty predstavujú reálnu súčasť slovotvorného systému slovenčiny.

Konkurenčnosť v rámci izolexémických adjektívnych skupín podmienuje fakt, že popri internacionálnych adjektívnych podobách máme v slovenčine variantné, synonymné či paronymné adjektíva utvorené od internacionálnych základov pomocou domácich formantov (*informatívny* — *informačný*, *kvalitatívny* — *kvalitný*, *orchestrálny* — *orchestrový*, *humózný* — *humusový*, *systematický* — *systémový*), resp. existuje možnosť takéto adjektíva utvoriť (Kočiš, 1984). Často nejde len o dvojice adjektív, ale o celé viac či menej významovo a štylisticky rozlíšené adjektívne rady: *granulačný* — *granulárny* — *granulózný* — *granulovaný*, *imaginárny* — *imaginačný* — *imaginatívny*, *patentálny* — *patentný* — *patentový*, *normový* — *normálny* — *normatívny*, *parazitný* — *parazitárny* — *parazitický* atď. V rámci takýchto adjektívnych skupín existuje celá škála vzťahov od variantnosti, vzájomnej zameniteľnosti cez rozdiely v spätosti, významovú a štylistickú diferencovanosť až po rozličnú derivačnú usúvzťažnosť. Existencia, resp. potenciálna existencia paralelných podôb predstavuje možnosť ich významovej a štylistickej špecializácie a diferenciacie, vytvára jednu sféru pohybu v adjektívnej lexike. Pohyby a zmeny môžu byť podmienené viacerými faktormi: ide jednak o dopĺňanie internacionálnych adjektívnych podôb predovšetkým pod vplyvom inojazyčných textov, jednak o dopĺňanie, dotváranie podôb s domácimi formantmi (t. j. z hľadiska formantu vlastne domácich podôb) podmienené zdomáčkovanou a demokratizačnou tendenciou spolu s potrebou sémantickej špecializácie, a napokon posuny môžu nastať v rámci už existujúcich dvojíc a radov.

Izolexémické adjektíva s internacionálnymi a domácimi formantmi predstavujú širokú oblasť konkurenčnosti, pričom „pomer síl“ v konkrétnych skupinách je individuálny a špecifický — používateľ jazyka tu často stojí pred otázkou, kedy ide o varianty, kedy prípadné významové a štylistické rozdiely dovoľujú funkčnú zameniteľnosť a kedy sa v zámene rodí nepresné alebo nevhodné vyjadrenie.

V škále možných vzťahov na prvom mieste stoja adjektíva, ktoré nemajú izolexémický pendant. Existuje len podoba s internacionálnym formantom (*rezistentný*, *ostentatívny*, *cereálny*, *termolytický*, *digitálny*) alebo — a to predovšetkým pri novších adjektívach utvorených od prevzatých substantív — len podoba s domácim formantom (*opozičný*, *formalínový*, *kosínusový*, *splínový*, *sprejový*, *neutrínový*). Nekonkurenčnými sa stávajú adjektíva, pri ktorých starší, redundantný člen konkurenčnej dvojice

zastaral a ustúpil, napr. *luxusný* (dnes už zastar. *luxuriózný*), *vitamínový* (zastar. *vitamínózný*), *tradičný* (zastar. *tradicionalný*), *konvenčný* (zastar. *konvencionálny*); niektoré deriváty zastaraných podôb však fungujú naďalej (*tradicionalista*, *konvencionalizmus* a i.). Dotvorením alebo prevzatím izolexémického adjektíva vstupujú nekonkurenčné adjektíva do konkurenčných vzťahov a zaraďujú sa do niektorého z konkurenčných typov.

Bohatú skupinu konkurenčných adjektív predstavujú variantné dvojice, zriedkavejšie i skupiny, t. j. adjektíva významovo i štylisticky rovnocenné, vzájomne zameniteľné, napr. *meteorický* — *meteorový*, *diachronický* — *diachrónny*, *epizodický* — *epizódny*, *planktonický* — *planktónový*, *konšpiratívny* — *konšpiračný*. Variantnosť, istú redundanciu podporujú a dopĺňajú obidve protismerné tendencie, internacionalizácia aj zdomáčkovanie. Nové variantné podoby utvorené domácim formantom sa objavujú predovšetkým v odbornej sfére ako produkt „čistého zdomáčkovania“ nepodmieneného primárne požiadavkami významovej špecializácie. Variantné adjektíva fungujú zameniteľne a v analogických kontextoch, napr. *amfiteatrálny* — *amfiteátrový* (*amfiteatrálny záver doliny* — *amfiteátrové pobrežie*), *kutikulárny* — *kutikulový*, *meteoritický* — *meteoritový*. V už konštituovaných vedných odboroch domáca adjektívna podoba často vstupuje do ustálených spojení bežných s internacionálnym adjektívom — ich ustálenosť spôsobuje, že funkčné zafaženie internacionálnych podôb (napr. pri dvojiciach *bakteriálny* — *baktériový*, *mikrobálny/mikróbový*) je zatiaľ v porovnaní s domácimi väčšie.

Protismerný pohyb vedúci k dotváraniu, preberaniu, často aj len jednorazovému využitiu variantných internacionálnych podôb je podložený principiálnou možnosťou existencie konkurenčných adjektív, resp. internacionálnych adjektívnych podôb. Táto možnosť sa pod tlakom rôznych okolností (sugescia inojazyčných textov, paradigmatické tvarové vyrovnávanie v rámci terminologických sústav, prípadné textové analógie) často využíva; z textov máme doložené mnohé dosiaľ lexikograficky nezachytené adjektíva ako *akumulatívny* (popri *akumulačný*), *rekreatívny* (popri *rekreačný*), *konotatívny* (popri *konotačný*), *periférálny* (popri *periférny*), *konzultatívny* (popri *konzultačný*) atď.

Pri mnohých adjektívnych dvojiciach, predovšetkým dvojiciach s novým adjektívom utvoreným pomocou domáceho formantu, môžeme pozorovať smerovanie k istej výberovej spätosti (napr. *molekulová hmotnosť*, *rozmer*; *molekulová/molekulárna úroveň*; *molekulárna biológia*, *fyzika*), ktorá môže, aj keď nemusí, viesť ku kryštalizácii rozdielných významov. Napr. popri internacionálnych lekárskejších výrazoch na *-ózný* sa dotvárajú domáce podoby na *-ový* (*medikamentózný* — *medikamentový*, *kavernózný* — *kavernový*, *gangrenózný* — *gangrenový*, *tyfózný* — *tyfu-sový* atď.), pričom možno pozorovať istú významovú špecializáciu: kým adjektívum *medikamentózný* vystupuje väčšinou v spojeniach typu *me-*

dikamentózna liečba s významom „uskutočnený, realizovaný pomocou medikamentov, liečiv“, adjektívum *medikamentový* sa špecializuje skôr na vyjadrenie významu „spôsobený, vyvolaný medikamentmi“ — *medikamentová dermatitída*, *medikamentová katastrofa*. Iné adjektíva na -*ózný* vyjadrujú predovšetkým významy „majúci ráz“, „spôsobený“, „obsahujúci“ (*gangrenózný rozpad tkaniva*, *kavernózne pľúca*), kým zriedkavejšie adjektíva na -*ový* sa špecializujú na konkrétnejšie vzťahové významy (*kavernový priemer* = priemer kaverny, *gangrénový zápach* = zápach gangrény). Ustáľovanie výberovej spätosti a kryštalizácia rozdielných významov vysúva izolexémické adjektíva zo sféry variantnosti, vzájomnej zameniteľnosti, konkurenčnosti v pravom zmysle slova.

Najbohatšiu skupinu izolexémických adjektív predstavujú dvojice a skupiny diferencované významovo alebo z hľadiska komunikačných sfér. Jeden z typov významových rozdielov predstavuje diferenciácia na osi kvalifikačnosť — vzťahovosť: oproti menej zreteľným derivačným vzťahom internacionálnych adjektívnych podôb sa pri domácich derivátoch utvorených predovšetkým pomocou formantov -*ný/-ový* jasnejšie ukazuje vzťah k základovému slovu, z čoho vyplýva aj ich istá predurčenosť vyjadrovať vzťahové významy — pri väčšom kvalifikačnom zatažení internacionálnych podôb: *operatívny* — *operačný*, *konštruktívny* — *konštrukčný*, *formálny* — *formový*, *abstraktný* — *abstrakčný*, *inteligentný* — *inteligentný*, *lavinózny* — *lavinový* atď. (vyhranenosť významov však nie je vždy rovnaká, existujú aj možnosti významového prekryvania). Opačný vzťah, kde domáca podoba vyjadruje kvalifikačný a internacionálna vzťahový význam, je zriedkavý: *kvalitný výrobok* — *kvalitatívny rozdiel*, *kontrastná farba* — *kontrastívny výskum*. Do konkurenčných radov vstupujú aj adjektíva utvorené pomocou domácich významovo špecializovaných formantov, napr. *eliptický* — *elipsový* — *elipsovitý* (porov. časť o potenciách a smeroch pohybov v adjektívnej lexike, s. 169 n.). V súvislosti s rozvojom vedných odborov a potrebou vyjadrovať vzťahové významy dopĺňajú sa popri kvalifikačných internacionálnych adjektívach izolexémické domáce vzťahové podoby, napr. popri adjektíve *abstinentný* vzniklo adjektívum *abstinentný* (*abstinentný syndróm*), popri adjektíve *ekvivalentný* adjektívum *ekvivalentný* (*ekvivalentný typ*), popri adjektíve *latentný* adjektívum *latenčný* (*latenčná doba*), podobne ako existujú dvojice *tolerantný* — *tolerančný*, *kompetentný* — *kompetenčný*, *konzistentný* — *konzistenčný* a i. Na diferencované vyjadrenie vzťahových a kvalifikačných významov sa môžu špecializovať aj rozdielne internacionálne podoby, napr. adjektívum *katastrofický* „zobrazujúci katastrofu, založený na katastrofe“ (*katastrofický film*, *žáner*) na rozdiel od kvalifikačného, hodnotiaceho významu „majúci ráz katastrofy, ktorý je katastrofou“ (*katastrofálna situácia*).

Mnohé izolexémické adjektíva slúžia na vyjadrenie rozličných vzťahových významov, pri možnosti ich väčšieho či menšieho významového

prekryvania: *telefónny* — *telefonický*, *abrázny* — *abrazívny*, *federálny* — *federatívny*. Často sa izolexémické adjektíva vzťahujú na rozličné významy substantíva (napr. *vestibul* vo význame „vstupná hala, dvorana“ — *vestibulové osvetlenie* a *vestibul* vo význame „časť vnútorného ucha“ — *vestibulárny aparát*), jednotlivé adjektívne podoby sa ustáľujú v rozličných terminologických sférach, resp. pri všeobecnejšom rozšírení jednej z podôb má druhá užšiu terminologickú platnosť: *koordinácia* — *koordináčny výbor*, *koordináčna schopnosť/lingv. koordinatívny vzťah*; *komutácia* — el. tech. *komutačný prúd/mat. komutatívny výkon*; *intencia* — *intencionálny postup/lingv. intenčný systém*. Z potreby významovej diferenciácie sa ustáľujú aj novšie internacionálne podoby, napr. adjektívum *konceptuálny* sa viaže na filozofický a lingvistický termín *koncept* vo význame „pojmem, pojmový prvok“, kým staršie adjektívum *konceptný* (*konceptný papier*) je späté s iným významom substantíva *koncept*. Novšie adjektívne domáce podoby *dialógový*, *analogový* (*dialógový režim*, *analogové počítače*) sa ustálili v kybernetike, pričom im bežné internacionálne adjektíva *dialogický*, *analogický* v rámci terminológie daného odboru nekonkurujú a naopak, ony neprenikajú za jej rámec.

Za hranicou konkurenčnosti sú adjektíva odvodené od rozličných substantív: *akordový* od substantíva *akord* vo význame „práca platená od kusa“ — *akordický* od substantíva *akord* vo význame „súčasný znenie tónov rozličnej výšky“; *katedrový* od *katedra* — *katedrálny* od *katedrála*; *tónový* od *tón* — *tonický* od *tonika*; *leukocytový* od *leukocyt* — *leukocytózný* od *leukocytóza*; *nominatívny* od *nominatív* — *nominačný* od *nominácia*; podobne ako dvojice, v ktorých internacionálna podoba na rozdiel od domácej nemá v slovenčine zrejme derivačné vzťahy, resp. jej základové substantívum má veľmi obmedzenú platnosť, napr. *lokálny* = „miestny“ (oproti všeobecnej platnosti adjektíva *lokálny* substantívum *lokus* funguje obmedzene, napr. v genetike, medicíne) — *lokálový* od substantíva *lokál*; *spirituálny* = „duchovný, mystický“ — *spirituálový* od substantíva *spirituál* atď. Ale aj vzťahy v rámci týchto adjektívnych skupín niekedy — vzhľadom na ich potenciálnu odvodenosť od toho istého substantíva — podliehajú zmenám. Do skupiny adjektív rozlične derivačne usúvzťažnených sa zaraďujú adjektívne dvojice typu *plastický* — *plastový*, *aromatický* — *aromátový*, kde sa druhé, nové domáce adjektívum viaže na nový substantívny derivát utvorený na báze spojenia s prvým adjektívom, t. j. adjektíva v dvojiciach stoja na rôznych miestach v derivačnom reťazci: *aromatické zlúčeniny* → *aromáty* → *aromátový*, *plastické látky* → *plasty* → *plastový*.

Pohyb v rámci izolexémických adjektívnych skupín (významové posuny niektorých členov, zmeny v chápaní derivačných vzťahov atď.) možno ako prejav dynamického procesu ukázať porovnaním súčasného fungovania so starším stavom. Napr. v dvojici *komunikatívny* — *komunikačný* má adjektívum *komunikatívny* podľa SSJ význam „dorozumievací, sprostred-

kujúci“ (*komunikatívna funkcia jazyka*) a adjektívum *komunikačný* je odvodené od substantíva *komunikácia* v jeho jedinom význame „dopravný spoj“ (*komunikačný uzol*). V súčasnosti badať významový posun adjektíva *komunikatívny* po osi kvalifikačnosti: zvýraznením hodnotiacich komponentov nadobúda jednak význam „(lahko) prístupný, zrozumiteľný, pochopiteľný“ (*komunikatívne umenie, komunikatívny výklad problematiky*), jednak v spojeniach s názvami osôb význam „lahko, rád komunikujúci, spoločenský, zhovorčivý, prístupný“ (*komunikatívny človek*). Iný pohyb v rámci tejto dvojice sa ukazuje v kolísaní ich využívania, vo vzájomnej zameniteľnosti v lingvistických textoch. Výlučnosť používania adjektíva *komunikatívny* tu postupne narušil rast frekvencie substantíva *komunikácia* vo význame „dorozumievanie, reč, rečový styk“. Na vyjadrenie vzťahového významu k substantívu *komunikácia* sa v istých spojeniach využíva prednostne adjektívum *komunikačný* (*komunikačná sféra, komunikačné potreby, komunikačný partner*), no možno pozorovať aj zameniteľnosť oboch adjektív ako prejav nevyhranenosti významových rozdielov, možností vyjadriť tie isté významy oboma adjektívami (*komunikačný, komunikatívny akt*). Rast frekvencie adjektíva *komunikačný* môže viesť ku kolísaniu aj v terminologickom spojení *komunikatívna/komunikačná funkcia*, jestvujú však kontexty, kde sa obe adjektíva využívajú diferencovane: *Základné funkcie jazyka sú funkcie gnozeologická (kognitívna) a informatívno-komunikatívna ... Kým bežné slová vznikajú z komunikačných potrieb jazykového spoločenstva ...* (Jazykovedný časopis).

Iný typ kolísania, resp. pohybu predstavujú adjektívne skupiny, v ktorých sa na základe systémových potencií narušá jednoznačne rozdielna derivačná usúvzťažnosť každého z adjektív s iným substantívom a v dôsledku presunov v derivačných vzťahoch vznikajú adjektívne homonymá. Napr. pri adjektívach *katedrový* (← *katedra*) a *katedrálny* (← *katedrála*) možno niekedy pozorovať využívanie podoby *katedrálny* aj vo vzťahu ku katedre, čo má odraz aj v univerbizovanom pomenovaní *katedrálka* (= „katedrálna slávnosť, zábava“, porov. Horecký, 1975). Podobné kolísanie pri adjektívach *predikačný* (← *predikácia*) a *predikatívny* (← *predikát*, no nezriedka aj *predikácia*), *nominačný* (← *nominácia*) a *nominatívny* (← *nominatív*, no niekedy, predovšetkým pod vplyvom inojazyčných textov aj k substantívu *nominácia*) v terminologickej sfére jedného odboru môže viesť aj ku komunikačným šumom. Potreba zjednotenia derivačných vzťahov sa pri substantíve *predikát* rieši dotvorením adjektíva *predikátový* ako ďalšieho člena adjektívneho radu.

Naznačené pohyby a posuny predstavujú izolexémické adjektívne dvojice a rady ako dynamickú sféru konkurenčnosti s možnosťou kryštalizácie funkcií a vzťahov. Základná možnosť pohybu sa skrýva v potenciálnej existencii paralelných, izolexémických adjektívnych podôb, smer a vý-

sledky pohybu podmieňujú konkrétne súvislosti a tlaky, ako sú potreba významovej špecializácie, požiadavka zjednotenia derivačné vzťahy či jednoducho intenzita vonkajších jazykových kontaktov.

Súčasná tendencie v preberaní slov

Vedecko-technický rozvoj sprevádza explózia v tvorbe termínov a celých nových terminologických sústav, potreba štandardizácie a unifikácie terminológie, potreba výmeny informácií. Sústavný prílev tisícov nových termínov však pôsobí proti univerzálnosti jazyka, znižuje jeho schopnosť slúžiť dorozumievaniu v celej spoločnosti. Na druhej strane však internacionálne prostriedky sú primerané a účelné vzhľadom na rozvoj vedy a techniky. Nepochopenie dialektickej protirečivosti medzi internacionálnym a národným sa prejavuje na jednej strane v požiadavke „bezbrehnej internacionalizácie“ a používaní najmä anglických termínov aj tam, kde jestvujú domáce výrazy a príslušný anglický termín je známy iba úzkemu kruhu odborníkov, na druhej strane v neodôvodnenom stavaní opozície domáceho jazykového prostriedku proti internacionálnemu (alebo cudziemu).

Preberanie slov je dlhší a predovšetkým systémový proces, špecificky sa prejavujúci v jednotlivých vrstvách slovnej zásoby.

V spoločensko-politickej oblasti sa ekonomická, ideologická, svetonázorová a politická jednota v rámci socialistického spoločenstva odráža aj v jednote príslušných jazykových prvkov. Základné pojmy v tejto oblasti sme prevzali z ruštiny a veľmi ľahko ich pomenúvame kalkovanými názvami, napr. *diktatúra proletariátu, pracovný proces, výrobné združenie, samofinancovanie, bratské strany* a pod. a preberáme ich naďalej tak, ako to prináša prestavba socialistickej spoločnosti, resp. preberáme ruské názvy (*sputnik, chozraščot*).

Odlišná situácia je v oblasti vedy a techniky, kde sa hovorí o tzv. svetovom jazykovom procese, vyvolanom vedecko-technickou revolúciou a medzinárodnou spoluprácou. Popri internacionalizmoch v pravom zmysle slova zároveň vznikajú viaceré termíny výlučne na základe angličtiny. Niektoré anglické termíny sa mechanicky preberajú do slovenčiny (*blues, country, beat, know-how, play-back/plejбек, teenager/tinedžer, software, softwarové inžinierstvo, handicap* a pod.), pričom sa niektoré často adaptujú (*šampionát, šprint, kontajner* a pod.).

Nové slovo je potrebné vtedy, keď sú internacionálne tendencie v zhode s vnútornými potrebami a možnosťami preberajúceho jazyka. Tak slovo *design* (novšie písané *dizajn*) vo význame „úžitková estetika“, resp. „priemyseľné výtvarníctvo“ sa zaužívalo predovšetkým preto, že nie je zložené

a možno od neho ľahko tvoriť odvodeniny (dizajnový, dizajnér atď.); podobne slová *dabing*, *laser*, *radar* a mnoho ďalších. Keď však máme v jazyku domáce, priezračnejšie ekvivalenty, dostávajú sa anglické termíny do synonymického vzťahu, napr. *dressing* = „plnka; náplň; príloha (k jedlu)“, *čelenžujúci faktor* = „stimulujúci faktor; pobádajúci činiteľ“, *stend* = „pracovné stanovište; panel na výstave“, *engineering* = „poskytovanie inžinierskych služieb; predvýrobná príprava“, *shunt* (písané aj *šant*, *šunt*) = „odpor v elektrických zariadeniach; bočník“ a ďalšie.

V mnohých prípadoch mechanicky prevzaté anglické slovo zapríčiňuje nepresné alebo nespoľahlivé dorozumievanie. Tak termín *display* (písané aj *displaj*, *displej*) má tri významy: 1. zobrazenie, 2. zobrazovacia jednotka, 3. zobrazovacie zariadenie a nemožno ho presne identifikovať bez kontextu. Podobne *screening/skríning* sa napríklad v kryštalografii prekladá ako „premietanie“, v chromatografii ako „preosievanie“, ale v medicíne sa napriek svojej mnohovýznamovosti používa v pôvodnej podobe a vymedzuje sa ako „moderná metóda hromadného zisťovania začiatočných štádií zdravotných porúch“.

V bežnej reči fungujú viaceré anglické slová v zdomácnenej podobe najmä pri pomenovaní reálií z oblasti športu, rekreácie, oddychu, populárnej hudby a pod. Mnohé z nich sa ustálili už dávno (*futbal*, *hokej*, *set*, *tenis* a pod.), takže sa ani neuvedomuje ich cudzí pôvod. Pri formálnej zložitejších slovách si náš jazyk pomáha systémovým zjednodušením: z dlhého a ťažko vysloviteľného slova *windsurfing* vznikla domáca podoba *surf* (s odvodeninami *surfista*, *surfovať*); podobne *grapefruit* sa v bežnej reči skrakuje na *grep* atď.

V odbornej terminológii, najmä v oblasti prírodných vied sa ustavične dotvárajú a bez zábran preberajú termíny utvorené z grécko-latinských koreňov a afixov, najmä *auto-*, *bio-*, *video-* (podrobnejšie v časti o skladaní slov, s. 231). Popri starších slovách grécko-latinského pôvodu, ako je *prax*, *praktizovať*, *princíp*, *princiálny*, *kolektív*, *kolektívny*, *metóda*, *dialektika*, *extenzívny*, *intenzívny*, *aktivita*, *aktivista*, vznikajú a široko sa používajú mnohé novšie slová: *orientovať sa*, *abstinovať*, *absentovať*, *fotosyntéza*, *biotechnológia*, *endogénny*, *exogénny*, *halogén*, *halogénový*, *fotogenický*, *karcinogénny*, *patogénny*, *plazma*, *plazmový/plazmatický*, *inzulín*, *proteín*, *proinzulín*, *cirhóza*, *polypropylén*, *polyolefín* atď.

Niektoré slová akoby sa preberali druhý raz, dostávajú iný význam než zaužívaný, je tu návrat k pôvodnému významu latinského (ale aj iného) slova. Popri *diskrétny* = „galantný“ sa používa *diskrétny* vo význame „oddelený, odlišený“, popri *diskusia* = „rozbor nejakej otázky, problému“ je *diskusia* aj „analýza dosiahnutých výsledkov“, popri *rekordér* = „kto dosiahol rekord“ je *videorekordér* = „záznamový prístroj“ atď.

V jazyku sa teda uplatňujú dve protikladné tendencie: proti expanzívnemu preberaniu cudzích pomenovacích prostriedkov pôsobí výrazná systémová potreba tvoriť termíny z domácich zdrojov.

Tendencia k demokratizácii

V dialektickom protiklade k intelektualizačnej tendencii pôsobí v širokom meradle tendencia k demokratizácii spisovnej slovenčiny ako dôsledok spoločenských a politických zmien v živote našej spoločnosti od víťazstva národnej a demokratickej revolúcie vo februári 1948 až po súčasné obdobie budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti (demokratizácia vzdelania, kultúry, účasť občanov na riadení štátu a pod.).

Objektívna nevyhnutnosť a požiadavka používať spisovný jazyk v celospoločenskom rámci znamená podstatné rozšírenie počtu aktívnych používateľov spisovnej slovenčiny — a v súvislosti s tým aj prenikanie prvkov z nespisovných útvarov národného jazyka do úzu. Na druhej strane zložitost súčasného spoločenského života, náročnosť podmienok materiálnej výroby, hĺbka poznávania prírody a človeka si vyžadujú ďalšiu špecifikáciu vo vyjadrení nových poznatkov. Vzájomné dialektické pôsobenie oboch týchto najvýraznejších tendencií v súčasnej komunikácii vedie k posilňovaniu funkčnosti vo vývine. Novovznikajúce lexikálne jednotky plnia v komunikácii pomerne presne vymedzené funkcie, a to nielen podľa štýlových hodnôt spisovného jazyka, ale aj z hľadiska príslušnosti k útvarom národného jazyka (Chloupek, 1986).

V posledných 15—20 rokoch blízke sociálne a komunikačné podmienky v slovanských krajinách podporujú v jazykoch spoločné vývinové tendencie a ich paralelné prejavy, a to v mnohých prípadoch aj napriek historickým odlišnostiam (vrátane obdobia kodifikácie spisovného jazyka). Nové spoločenské podmienky sa odrážajú v odchodnej komunikačnej platnosti jednotlivých útvarov národného jazyka (bežný hovorený jazyk, štandardná forma, subštandard, sociálne nárečia, teritoriálne nárečia a pod.), pričom nové jazykové prostriedky majú tendenciu nezostávať iba v jednej komunikačnej sfére, ale ako konkurenčné výrazové prostriedky zasahujú aj samotnú štruktúru spisovného jazyka a zvyšujú napätie variantnosti v spisovnej norme (Barnet, 1981).

Pre súčasnú jazykovú situáciu na Slovensku je charakteristické, že komunikačné akty sa realizujú predovšetkým spisovným jazykom a nárečiami. Aj bez chýbajúcich sociolingvistických výskumov možno však predpokladať, že komunikácia prostredníctvom týchto dvoch útvarov nie je charakteristická pre komunikačné akty. Popri teritoriálnych útvaroch, ktorých štruktúru čoraz viac ovplyvňuje spisovný jazyk ako prestížny komunikačný útvar a vyvoláva ich destabilizáciu (Ripka, 1980), v posledných rokoch sa výrazne presadzujú aj sociálne útvary. Hoci sa v slovenčine doteraz nesformoval útvar s celospoločenskou nadteritoriálnou a nadskupinovou platnosťou, akými sú napríklad obecná čeština, resp. hovorová ruština a k nim inklinujúca tzv. štandardná forma v koncepcii J. Horeckého (1979) — možno v súčasnej slovenčine, najmä v lexikálnej rovine, pozorovať vznik takých pomenovacích jednotiek, ktoré charakte-

rizujú isté unifikačné tendencie s nadskupinovou (v menšej miere nadteritoriálnou) platnosťou. Nové pomenovanie jednotky vznikajú prevažne v pracovnej sfére a v bežnej dorozumievacej sfére, prenikajú do spisovného jazyka a vyvolávajú pohyb v slovnej zásobe, lebo sa uplatňujú ako variantné a konkurenčné prostriedky. Prevažne sú štýlovo príznakové — vznikli ako špecifické prostriedky v istej komunikačnej sfére, ale ich realizačným útvarom sa stáva spisovný jazyk. Ide o prostriedky hovorové, odborné (profesionalizmy), publicistické, resp. aj slangové.

Hovorovosť

Ak sa ešte pred dvadsiatimi rokmi za „hovorový útvar“ slovenčiny pokladali v duchu tradície jednostranne iba nárečia, resp. na druhej strane „voľnejšia podoba“ spisovnej slovenčiny, v súčasnej jazykovej situácii v dôsledku čoraz výraznejšej konkurencie hovorenej podoby spisovnej slovenčiny a nespisovných útvarov v bežnej dorozumievacej sfére je metodologický užitočné pracovať s pojmom bežný hovorený jazyk.

Komunikačné pole bežného dorozumievacieho jazyka je značne variabilné, zahŕňa vlastne každú hovorenú komunikáciu; môžu ho obsadzovať rozmanité jazykové útvary štruktúrnej aj neštruktúrnej povahy, a to od hovorenej podoby spisovného jazyka až po teritoriálne a sociálne nárečia. V porovnaní s útvarmi (formami) národného jazyka je bežný hovorený jazyk ako celok neštruktúrny útvar, predstavuje vlastne „priemik množín jazykových prostriedkov patriacich jednotlivým komunikačným útvarom“ (Krémová, 1981). Cieľom i ambíciou lingvistickej analýzy je ukázať, že v komunikačnom poli neexistujú striktne vyčleniteľné jednotky, ale že ide o plynulé kontinuum s kompaktným jadrom.

Komunikačný prístup v posudzovaní komunikačných aktov si vyžaduje, aby sa bežný hovorený jazyk nehodnotil iba na pozadí spisovnej normy vlastnej písanému jazyku. Ide tu o svojbytný komunikačný útvar, v ktorom „uvoľnená“ gramatická a lexikálna zložka nezapríčiňuje nezrozumiteľnosť (šum) v komunikácii: špecificky túto „absenciu“ nahrádzajú napríklad zvukové prostriedky, osobitné slovotvorné postupy, ako aj ne-jazykové prostriedky vyplývajúce priamo z komunikačnej situácie (Koževniková, 1973 a i.). Naznačené javy nepozorujeme priamo, ale cez istý sprostredkujúci a modifikujúci filter, a to buď silnejší (beletria) alebo slabší (publicistické texty, resp. aj niektoré populárno-náučné). Novovznikajúce pomenovanie jednotky opisujeme ako také jednotky (alebo skupiny jednotiek), ktorých výskyt je dôsledkom fungovania naznačeného komunikačného a jazykového mechanizmu. Významným kritériom pri posudzovaní normatívnosti týchto nových prvkov je ich vysoká frekvencia v komunikačných sférach spisovnej slovenčiny.

Pojem bežný hovorený jazyk nám umožňuje presnejšie vymedziť miesto

hovorového štýlu — a širšie aj hovorových prostriedkov — v bežnej dorozumievacej sfére. Objektívne je tento metodologický postup odôvodnený tým, že v tejto sfére sa čoraz výraznejšie prejavuje konkurencia hovorenej podoby spisovného jazyka s nespisovnými útvarmi ako dôsledok narastania funkcií spisovného jazyka a rozširovania hraníc spisovnosti. Z tohto hľadiska sa nám ukazuje nevyhnutné chápať hovorovosť širšie, teda nielen ako štylistické hodnotenie jazykových prostriedkov (zatiaľ hlavne v lexicografickej praxi), ale najmä ako výrazný dynamizujúci faktor celého jazykového mechanizmu.

Samotné vyčlenenie hovorového štýlu v rámci hierarchickej klasifikácie štýlov súčasnej spisovnej slovenčiny, ktorá je výrazne asymetrická (porov. Bosák, 1984), aj bežná skúsenosť, že v rámci jedného prejavu istého hovoriaceho sú štýlovo nehomogénne prvky, ako aj rozbor konkrétnych textov (napr. publicistických) ukazujú, že bežné prejavy sa nevyznačujú závažnými štýlovými charakteristikami. Hovorovosť totiž nemá stály inventár homogénnych formálnych okazovateľov, skôr sa jazykové prostriedky ako hovorové hodnotia podľa toho, ako sa „pocitujú“ vo všeobecnom úze.

Širšie a komplexnejšie je také vymedzenie hovorovosti, ako ho vo svojich prácach uplatňujú napr. E. A. Zemskaja (1979) a A. Jedlička (1974; 1981), keď za hlavné faktory (črty) hovorovosti pokladajú spontánnosť, neoficiálnosť, dialogickosť a situačnú zakotvenosť, a teda spájajú jazykové kritériá s mimojazykovými podmienkami. Ešte všeobecnejšie by sme podstatu hovorovosti mohli spolu s K. Koževnikovou (1973) hodnotiť ako vyjadrenie neformálneho (a neoficiálneho) vzťahu k predmetu komunikácie (jej obsahu). Tento vzťah sa však v jazyku (v reči) nerealizuje jednotným spôsobom.

Hovorovosť sa predovšetkým špecificky prejavuje viazanosťou na príslušnú jazykovú rovinu. Napríklad v morfolologickej rovine sa hovorovosť gramatických prostriedkov posudzuje najmä odklonom od kodifikácie. Gramatický význam najmenej podlieha variabilite a je aj najdôslednejšie kodifikovaný, takže hovorovosť tu znamená vlastne „menšiu“ (oslabenú) spisovnosť. (Tento názor sa v našej jazykovede automaticky, ale neodôvodnene prenášal aj na hodnotenie lexikálnych výrazových prostriedkov.)

Podstatne odlišná je situácia v lexikálno-sémantickej rovine, kde má hovorovosť dominantnú rolu. Neformálny (dôverný až intímny) vzťah hovoriaceho k obsahu komunikácie má oporu v tesnom spojení lexém s mimojazykovou skutočnosťou a v dôsledku toho tu existuje široká škála hodnotenia (postojov) od kladného pólu až po záporný pól.

Hovorovosť je vlastnosť jazykových prostriedkov (zvukových, lexikálnych, gramatických), vyplývajúca z ich viazanosti na hovorené (ústne) prejavy nositeľov spisovného jazyka. Cez filter hovorovosti vstupujú do

systému spisovného jazyka jazykové prostriedky z bežného hovoreného jazyka, resp. z nespisovných útvarov diferencovaných profesionálne, sociálne a územne. Tieto prostriedky ovplyvňujú pohyb na osi knižnosť — neutrálnosť — hovorovosť. V dnešnom štádiu poznania týchto javov sa nám zdá primeranejšie pracovať s pojmom hovorovosť ako hovorový štýl a hovorové prostriedky charakterizovať ako vlastnosť prechádzajúcu všetkými jazykovými rovinami, celým jazykovým systémom, na pozadí fungovania celého jazykového mechanizmu.

Okrem expresívnosti (resp. príznakovosti) charakterizuje hovorové javy predovšetkým ekonomickosť, vyplývajúca z podstaty komunikácie v bežnej dorozumievacej sfére. Pre oblasť hovorových javov je typické použitie kratšej formy: formálne menší prvok sa stáva nositeľom toho významu, ktorý v inej komunikačnej situácii vyjadruje formálne väčší celok. Pri tom istom obsahu sa zjednodušuje forma nominačnej jednotky, tvoria sa nominačné jednotky významovo totožné so základovým (východiskovým) slovom.

Z druhej strany sa pri skúmaní dynamiky jazykových prostriedkov začína výraznejšie uplatňovať komunikačný aspekt (porov. Jedlička, 1981): východiskom skúmania sa stáva komunikačná prax, skúmajú sa jazykové prejavy realizované v rozličných komunikačných sférach, nepostupuje sa iba jednosmerne od útvaru k jeho realizácii v prejavoch. Preto sa ponúka aj také ďalšie riešenie, aké v zhode s viacerými bádateľmi predložil J. Horecký: rôznorodosť textov a v nich používaných postupov vo všetkých doteraz vymedzených štýloch ukazuje, že by bola schodnejšia cesta zhromaždiť všetky charakteristické prvky jednotlivých typov textov a pokúsiť sa o ich vymedzenie ako osobitných podjazykov.

Univerbizácia

Doteraz sa všeobecne prijíma názor, že všetky skrátené pomenovania sú príznakové (napr. Hubáček, 1981; Mistrík, 1985). Všetky skrátené pomenovania však nemožno hodnotiť nediferencovane. V mnohých prípadoch ide totiž o ekonomickosť pomenovacieho aktu bez ohľadu na modálny postoj hovoriaceho. Nemožno teda pokladať za príznakové tie jazykové prostriedky, ktoré sú nevyhnutné pre daný komunikačný akt a sú navyše utvorené podľa najproduktívnejších slovotvorných modelov. Veľkú úlohu tu majú aj referenčné vzťahy, t. j. to, k akým javom skutočnosti hovorové javy smerujú a s akým myšlienkovým prístupom k prenášanému obsahu sú spojené (Koževníková, 1973, s. 207).

Pri zisťovaní príznakovosti, resp. bezpríznakovosti novoutvorených slov vychádzame z procesu, kde sa tieto operácie realizujú — z univerbizácie. Univerbizácia je stále sa rozširujúci a stále produktívnejší jav v komunikácii v dôsledku stále intenzívnejšieho pôsobenia jazykovo-spoločenských

faktorov (rozšírenie počtu aktívnych používateľov spisovného jazyka, zvýšený podiel hovorených prejavov v spisovnej komunikácii, výrazný vplyv jazyka prostriedkov masovej informácie a propagandy a i.), pričom na túto stále narastajúcu funkciu nemá primeraný inventár prostriedkov — je ich málo, sú stereotypné (v dôsledku toho prevažne aj homonymné), resp. mechanické (skracovanie).

Pri skúmaní univerbizčných jednotiek pokladáme za účelné rozlišovať univerbizáciu v širšom a užšom zmysle. Univerbizácia v širšom zmysle je všeobecná tendencia vychádzajúca z princípu ekonomie komunikačného procesu — je to komunikatívna funkčnosť, ktorá sa uplatňuje v jednotlivých jazykových rovinách a má systémový charakter.

Univerbizácia v užšom zmysle (často sa hovorí aj o kondenzácii) sa uplatňuje v lexikálnej rovine a zahŕňa: A) tvorenie jednoslovných pomenovaní na pozadí viacslovných spojení — a) deriváciou (*presilová hra* → *presilovka*), b) substantivizáciou (*triedna učiteľka* → *triedna*), c) synekdochou (*skok o žrdi* → *žrd*), d) kompozíciou (*hráč prvej ligy* → *prvoligista*); B) simplifikáciu viacslovných pomenovaní — a) kontextovú (*vláda ČSSR* → *vláda*), b) skracovanie, akronymizáciu (*Slovenská akadémia vied* → *SAV*). V zhode s M. Dokulilom (1962), resp. novšie s gramatikou češtiny (Mluvnice češtiny 1, 1986) univerbizáciu interpretujeme z funkčno-štruktúrneho aspektu: zisťujeme synchronnu motiváciu medzi viacslovným (ustáleným) pomenovaním a jednoslovným (univerbizovaným) pomenovaním na onomaziologickej rovine.

Univerbizácia je nehomogénny, nerovnorodý jav uplatňujúci sa aj v iných jazykových rovinách (elipsa v syntaxi, kontextové neopakovanie tých istých výrazových prostriedkov podmienené štylisticky), možno ju chápať aj ako kontextový, resp. konsituálny jav.

Univerbizované štruktúry vznikajú predovšetkým v bežnom hovorenom jazyku, ktorý charakterizuje výrazná tendencia používať jednoslovné pomenovania (ekonomickosť komunikácie), pričom v súčasnosti prevláda pri utváraní univerbizovaných jednotiek profesijná a záujmová sféra pred súkromnou. Takouto komunikačnou sférou je napríklad oblasť športu, kde dochádza k spájaniu profesionálnosti so záujmovosťou. Z tejto komunikačnej sféry sa do spisovného jazyka dostávajú ako bezpríznakové nielen jednotlivé slová, lež sa zneutráľňujú aj samotné postupy. Bežne sa napríklad názvy jednotlivých športových disciplín používajú ako bezpríznakové v skrátenej, zjednodušenej (jednoslovnej) podobe. Univerbizované štruktúry stoja na začiatku slovotvorného reťazca, využívajú sa pri nich uvedené univerbizčné postupy, ako aj najproduktívnejšie sufixy. Napr. *beh na 110 m prekážok* (*beh na 400 m prekážok*, *beh na 3000 m prekážok*) → *prekážky* → *prekážkar/prekážkárka* → *prekážkárka* (disciplína); *hod diskom* → *disk* → *diskár/diskárka* (podobne *guliar*, *kladivár*, *oštepár*) → *diskársky* (sektor) a pod.

Univerbizáciu nemožno spájať len s príznakovosťou (hovorovosťou

alebo slangovosťou), jej výsledkom všeobecne je vznik jednoslovných alebo skrátených pomenovaní z viacslovných (najmä dvojslovných) spojení. Tento fakt potvrdzuje aj doterajší vývin v slovenčine. Napríklad pri najrozšírenejších názvoch štátov a zemepisných názvoch sa skoro bezvýnimočne používa skrátená podoba (*Juhoslávia, Francúzsko, Dánsko*). Plný názov, ktorý nemusí byť bežným používateľom ani známy, sa prakticky používa iba pri oficiálnych štátnych návštevách (*Socialistická federatívna republika Juhoslávia, Francúzska republika, Dánske kráľovstvo*). Takto fungujú aj názvy mnohých ďalších geografických objektov (*Bospor* ← *Bosporská úžina*, *Balt/Baltik* ← *Baltské more*, *Dináre* ← *Dinárske pohorie* a pod.). Podobne aj v populárno-náučnej a sčasti aj v náučnej sfére sa v každej vednej disciplíne používajú pri najfrekventovanejších názvoch paralelne univerbizovaná aj explicitná podoba, napr. *jadro* ← *jadrové krmivo*, *nosovka* ← *nosová samohláska*, *olej* ← *olejomalba*, *podzoly* ← *podzolové pôdy*, *prevodovka* ← *prevodová skriňa*, *údel* ← *údelné vodstvo* a mnohé ďalšie. Napokon aj výsledkom stále narastajúcej tvorby skratiek (akroným) sú bezpríznakové jednotky (*komplexná racionalizačná brigáda* → *KRB*, *akcia Z*), príznakovými sa stávajú až v hovorenej komunikácii (*krbka*, *zetka*). Skracovanie slov sa využíva príznakovito (funkčne a zámerne) pri tvorbe slangových názvov, samotné skracovanie ako princíp vo svojej podstate nie je príznakové.

Najznámejší aj najrozšírenejší je v slovenčine spôsob univerbizácie deriváciou: z dvojslovného spojenia vzniká jedno slovo, v ktorom sa slovo v atribúte stáva základom odvodzovania (*výpadov-á cesta* → *výpadov-k-a*). Najviac sa využíva sufix *-ka* pri podstatných menách ženského rodu, sufix *-ár/-iar* pri podstatných menách mužského rodu, pri tvorení slangových výrazov najmä sufix *-ák/-iak*. Univerbizované podoby sa vyskytujú pri pomenovaní tých vecí a javov, ktoré sú v centre jazykovej komunikácie, pričom sa zvyšuje ich frekvencia, rozšírenosť a schopnosť prechádzať do spisovnej komunikačnej sféry. Ide o tieto najčastejšie skupiny a typy univerbizovaných slov:

a) Názvy podnikov, zariadení, inštitúcií, napr. *automobilka* ← *továreň na automobily*, *textilka* ← *textilná továreň*, *magnezitka*; hovor. *hodvábka* ← *podnik na spracovanie hodvábu*, *učňovka* ← *učňovská škola*; slang. *atómka* ← *atómová elektráreň*, *hotelka* ← *hotelová škola*. O bezpríznakovosti niektorých názvov z tohto okruhu svedčí aj to, že sa stali súčasťou oficiálnych názvov podnikov (*Slovenské celulózky a papierne, Vagónka Poprad*).

b) Názvy miesta, napr. *zasadačka* ← *zasadacia sieň (miestnosť)*, *obývačka* ← *obývací izba (miestnosť)*; hovor. *resuscitačka* ← *resuscitačná miestnosť*, *prípravka* ← *prípravná trieda* (špecializovaná napr. na istý druh športu). Slovo *bytovka*, ktoré sa vyskytuje čoraz častejšie, možno hodnotiť trojako: ako neutr. vo význame „bytová jednotka v spoločnej

budove“, ako hovor. v prípade „komplexná bytová výstavba“ (v protiklade k účelovej výstavbe) a slang. v novom význame „bytová krádež“.

c) Názvy vecí, prístrojov, zariadení a pod., napr. *čistička* ← *čistiaci stroj*, *digitálky* ← *digitálne hodiny*, *hydraulika* ← *hydraulické zariadenie*, *karbidka* ← *karbidová lampka*; hovor. *dodávka* ← *dodávkové auto*, *sanitka* ← *sanitné auto* (auto záchranné služby); slang. *meračka* ← *merací prístroj*, *výmenníčka* ← *výmenníková stanica*.

d) Názvy športových odevov, predmetov a pomôcok, napr. *oteplávačky* ← *oteplovacia súprava*, *tepláky* ← *tepláková súprava* a i. Mechanizmus vplyvu komunikačnej situácie a frekvencie možno ukázať na malej skupinke slov pomenúvajúcich druhy lyží. Keď sa pôvodné (univerzálne) lyže ďalej vyvíjali a špecializovali na behy a skoky, odrazila sa táto realita aj v špecifikovaných druhových názvoch: *bežecké lyže* → *bežky*, *skokanské lyže* → *skočky*, *zjazdové lyže* → *zjazdovky*. V súčasnej komunikácii sa pod názvom *lyže* rozumejú predovšetkým *zjazdové lyže*. Po masovom rozšírení bežeckých lyží sa takmer bezvýnimočne používa iba názov *bežky* (neutr.). *Skočky* ako lyže, ktoré používa iba obmedzená časť športovcov, sú slangovým výrazom.

e) Názvy rozličných listín preukazov, dokumentov a pod. ako *abonentka* ← *abonentný lístok* (rovnako *permanentka*, *režijka*) sa takmer bez výnimky používajú iba v jednoslovnej podobe, podobne *kandidátka* ← *kandidátska listina*, *listina kandidátov*. Hovorové sú *prezenčka* ← *prezenčná listina* (existuje aj jednoslovné neutrálne pomenovanie *prezencia*) a *delegačenka*, resp. *delegačka* ← *delegačný list*, ktoré fungujú v oficiálnej sfére administratívnej.

f) Názvy schôdzí, komisií, podujatí a pod. možno tiež posudzovať ako neutrálne (*plenárka* ← *plenárna schôdza*, *generálka* ← *generálna skúška*, *gremiálka* ← *gremiálna porada*) alebo ako hovorové (*disciplinárka* ← *disciplinárna komisia* alebo *konanie*, *tlačovka* ← *tlačová porada* alebo *konferencia*, *prijímačky* ← *prijímacie skúšky*) alebo slang. (*výročka* ← *výročná schôdza*).

g) Názvy športových činností hodnotíme tiež rozdielne: neutrálne sú pomenovania *časovka* ← *časové preteky* (oficiálne „jednorazové preteky s intervalovým štartom“), *dohrávka* ← *dohrávaný zápas*, *hodinovka* ← *hodinový beh* alebo *jazda*, kým niektoré ďalšie si udržiavajú príznakovosť, napr. slang. *kontrolky* ← *kontrolné preteky*, *osobka* ← *osobná obrana*, *polohovka* ← *polohové preteky* (v plávaní na 400 m), *stíhačka* ← *stíhacie preteky*.

h) Názvy utvorené od čísloviek sú vo väčšine prípadov neutrálne, napr. *dvadsiatka* ← *dvadsiatstupňové pivo*, *desiatka* ← 1. beh na 10 km, 2. desaťčlenná skupina, *sedemdesiatdvojka* ← tank T-72 a i. Slangové sú *desina*, *desinka* ← *desaťstupňové pivo*, *sedemnásťka* ← *sedemnásťročné dievča* a ďalšie.

i) Napokon tu existujú mnohé ďalšie frekventované názvy z bežnej

komunikácie, ktoré sa používajú zväčša v univerbizovanej podobe (*dychovka* + *dychová hudba*, *minerálka* + *minerálna voda*, *nástenky* + *nástenné noviny*, *šatovka* + *šatová látka*, *látka na šaty*, *žuvačka* + *žuvacia guma* a i.).

S narastaním produktívnosti a frekvencie univerbizačných pomenovaní ich čoraz viac prechádza do štylisticky neutrálnej pozície. Ako hovorové nemožno hodnotiť tie jednoslovné univerbizované pomenovania, ktoré sa používajú podstatne častejšie ako ich dvojslovné a viacsovné synonymické ekvivalenty, resp. keď sa viacsovné spojenia používajú vo veľmi oficiálnej komunikácii.

Rozlišovať viaceré stupne príznakovosti, resp. bezpríznakovosti je takmer vylúčené v sémantickej skupine univerbizovaných pomenovaní zakončených na *-ák/-iak*, tento sufix je najproduktívnejším slovotvorným prostriedkom slangových výrazov v súčasnej slovenčine. Napríklad: *brušák* + *brušný cvik*, *decák* + *detský domov*, *drasták* + *drastický film*, *igeliták* + *igelitový plášť*, *kulturák* + *kultúrny dom*, *lyžiarák* + *lyžiarsky kurz*, *Lomničák* + *Lomnický štít*, *mesták* + *mestský autobus*, *osobák* + *osobné auto*, *pracák* + *pracovný pomer*, *ťahovák* + *ťahovacie vozidlo*, *školák* + *školský rok*, *vodičák* + *vodičský preukaz*, *zimák* + *zimný štadión* a ďalšie. Prehodnocuje sa štylová platnosť slova *panelák*. Kým pri jeho vstupe do slovnéj zásoby slovenčiny zhruba pred tridsiatimi rokmi sa najprv hodnotilo ako slangové, potom prevažne ako hovorové, dnes vzhľadom na jeho každodennú frekvenciu v mestských aglomeráciách ho možno hodnotiť na prechode do neutrálnej pozície. Po rozšírení panelovej výstavby nie je už viacsovným ekvivalentom slova *panelák* „panelový dom“, ale „panelový obytný dom“, čo je z hľadiska ekonomie komunikatívneho procesu príliš predimenzované pomenovanie. Viac neutrálne ako hovorové je aj slovo *pásak* + *pásový traktor*. Jedno z najfrekventovanejších slov *zlepšovák* + *zlepšovací návrh* si stále udržiava istý odtienok príznakovosti.

Univerbizácia deriváciou je síce produktívny slovotvorný postup, ale v súčasnosti sa v univerbizačných procesoch širšie uplatňujú aj ďalšie štruktúrne postupy, a to najmä nahradenie viacsovného spojenia (obvyčajne v tvare nezhodného prívlastku) univerbizovanou jednoslovnou podobou. V najväčšom rozsahu sa táto tendencia uplatňuje pri substantívach mužského rodu označujúcich osoby, ktoré vyrábajú alebo dorábajú veci označené podstatnými menami v odvodzovacom základe, resp. sa zaoberajú vecou označenou základovým podstatným menom. Aj v tejto skupine existuje malá časť univerbizovaných slov s motivujúcou atributívnou syntagmou, napr. *očný lekár* → *očiar* (hovor.), *detský lekár* → *deckár* (slang.); novšie je však oveľa častejšie motivujúcim východiskom (slovotvornou parafrázou) zložitejšie slovné spojenie.

Slová tohto typu vznikajú prevažne v profesijných komunikačných sférach, a pretože ich základnou funkciou je pomenovať nový jav sku-

točnosti nevyhnutný pre daný komunikačný akt, prijímajú sa po veľmi krátkom čase svojej existencie (veľa ráz už bez hovorového či slangového štádia) v spisovnom jazyku ako bezpríznakové. Ide hlavne o názvy osôb podľa zamestnania, ktoré nemalo predtým pomenovanie, napr. *mazutár* + „robotník energetických zariadení na mazut“, *smaltár* + „kto pracuje so smaltom“, *plstiar* + „kto sa zaoberá spracovaním plsti“, *perletiar* + „kto umelecky spracúva perleť a rohovinu“, *vozičkár* + „kto pracuje na vysokozdvížnom vozíku“. Zaviedli sa aj nové učebné odbory: *pečivár* + „kto sa učí vyrábať trvanlivé pečivo“, *obaliar* + „kto sa učí základné a odborné práce v odvetví obalovej techniky“, *priemyselný krmivár* + „kto pracuje pri výrobe krmiva“ (porov. Jacko, 1981).

V protiklade k týmto úzko špecializovaným názvom existujú na druhej strane také názvy na *-ár/-iar*, ktoré fungujú ako skrátené pomenovania osôb podľa vzťahu k závodu, podniku, inštitúcii, hnutiu, organizácii, resp. ešte všeobecnejšie ako delimitačné pomenovania istých profesií, napr. *hliníkari* + pracovníci Hlinikárne v Žiari nad Hronom, *magnezitári* + pracovníci Slovenských magnezitových závodov, *slovnaftári* + pracovníci Slovnaftu, *železiari* + pracovníci Východoslovenských železiární, *jednotár* + pracovník, funkcionár alebo člen Jednoty, *odbojár* + 1. účastník odboja, 2. člen Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov, *odborár* + člen alebo pracovník odborov, *ochranár* + člen zväzu pre ochranu prírody; podobne *dopravár*, *kukurikár*, *obilníkár*, *spojár*, *stavbár* a pod.

Pri mnohých názvoch osôb na *-ár/-iar* sa rozšíril ich pôvodný význam: *hydínár* nie je iba pestovateľ hydiny, ale aj „kto pracuje v hydínárskom priemysle, výskume“; *pivár* nie je iba ten, kto rád pije pivo, ale aj názov učebného odboru „sladovník pivár“; *rybár* nie je iba ten, kto chytá ryby, ale aj „člen Slovenského rybárskeho zväzu“; názvom *zemníkari* sa neoznačujú iba pestovatelia zemiakov, ale napríklad aj „predstavitelia štátnych majetkov združených v kooperačnom združení pre pestovanie zemiakov“.

Na rozdiel od pomenovaní nových profesií uvedené názvy predstavujú súhrnné, najvšeobecnejšie pomenovania so zjednodušenou onomazologickou štruktúrou. Vznik novej pomenovacej jednotky pri názvoch osôb tohto typu je motivovaný okrem ekonomie dorozumievacieho procesu (textová kondenzácia) aj štylisticky (potreba synonymického radu) aj pragmaticky (oficiálny názov/neoficiálny názov).

Podľa toho istého slovotvorného modelu sa tvoria aj názvy osôb, ktoré majú oficiálnu viacsovnú podobu, a to najmä v oblasti športu, napr.: pretekár v jachtingu → *jachtár*, pretekár plávajúci znak → *znakár*, pretekár v steeple chase → *stípliár* a podobne *bežkár*, *blokár*, *časovkár*, *diaľkár*, *obranár*, *smečiar*, *výškár*, *združenár* a i., resp. aj slang. *koniar* + „pretekár v cvičení na koni“.

Často sa tieto názvy tvoria aj od skratkových slov, napr. *sľukár* + člen SEUK-u (Slovenského ľudového umeleckého kolektívu), hovor. *bazkár*

← pracovník bazky/BAZ-ky (Bratislavských automobilových závodov), *toskár* ← pracovník v TOS-e (v Továrni na obrábacie stroje). Zriedkavejšie sa vyskytujú názvy s číslovkovým základom ako *miliónár* ← „kto za rok vyfaší alebo prevezie milión ton niečoho, resp. kto najazdí milión kilometrov bez nehody“.

Produktívnosť tohto slovtvorného modelu umožňuje bez ťažkostí tvoriť aj okazionálne pomenovania s istou príznakovou až pejoratívnou charakteristikou, napr. *betonár* ← kto „betónuje“ (iba bráni) v športovej hre, *papučiar* ← kto často sedí doma, *týždenkár* ← kto chodí na týždňovky.

Rozširuje sa aj počet univerbizovaných slov so sufixom *-ista* pri tvorení názvov osôb podľa predmetu, ku ktorému majú vzťah. Zase ide najmä o oblasť športu, napr. *medailista* ← držiteľ medaily, *slovanista* ← člen (hráč, fanúšik) TJ Slovan Bratislava CHZJD, *duklista* ← člen Dukly Praha, *surfista* ← kto športuje alebo závodí na windsurfinhu, *vázista* (slang.) ← člen motocyklového družstva súťažiaceho o Striebornú vázu. V ostatných komunikačných sférach sa často používa napr. pomenovanie *hifista* ← člen HIFI klubu, ktoré má pre svoju jedinečnosť tendenciu stať sa neutrálnym pomenovaním.

Kým univerbizované podoby substantív na *-ár/-iar* v súčasnej komunikácii prakticky fungujú ako bezpríznačné (rýchlo alebo dokonca priamo prechádzajú do neutrálnej pozície), ich náprotivky zakončené na *-ák/-iak* a označujúce názvy osôb podľa príslušnosti k hnutiu, organizácii alebo útvaru sú viac príznakové ako neutrálné. Ak slová ako *prvák* (← žiak prvej triedy), *druháček*, *piataček* atď., pôvodne pokladané za hovorové, hodnotíme dnes v zhode s tendenciou po ekonomizácii dorozumievacieho procesu jednoznačne ako bezpríznačné (neutrálné), pri väčšine nových názvov utvorených podľa tohto slovtvorného modelu sa uplatňuje ich príznakovosť. Zreteľné je to najmä pri dvojiciach *dimitrovák/dimitrovec*, *doprastavák/doprastavár* a i. Univerbizované podoby názvov osôb na *-ák/-iak* sa tvoria veľmi často od skratiek a značiek a sú zväčša slangové, napr. *hydrostavák* ← pracovník Hydrostavu, *odevák* ← pracovník Odevných závodov a i.

Pomerne málo slov sa tvorí pri univerbizácii substantivizáciou. Aj tu podobne ako pri univerbizácii deriváciou ide vlastne o substantivizáciu atribútu. Okrem známych prípadov ako *hlavný* (časník), *nočná* (smena), *trvalá* (ondulácia), *vedúci* (oddelenia), *zborná* (komanda) je tu tendencia odstraňovať rozpor medzi starou adjektívnou formou a novým substantívnym významom: *generálny riaditeľ* → *generálny* → *generál* (slang.). Najčastejšie sa dnes univerbizácia substantivizáciou uplatňuje v športe, napr. *bronzová medaila* → *bronzová* → *bronz*.

V súčasnej slovenčine sa vo veľkej miere uplatňuje aj tvorenie univerbizovaných slov s využitím synekdochy. Vyskytujú sa predovšetkým v publicistických textoch, a ešte častejšie v titulkoch a medzititulkoch.

Prevažná časť týchto univerbizovaných pomenovaní nemení svoju štýlovú platnosť.

Mechанизmus univerbizácie s využitím synekdochy je založený na tom, že viacslovné pomenovanie začne zastupovať určujúci člen. Tento spôsob univerbizácie je najčastejší pri názvoch jednotlivých športových disciplín: *vrh guľou* → *guľa*, *skok do diaľky* → *diaľka*, *skok o žrdi* → *žrd*, *beh na 1500 m* → *1500 metrov* atď.

Počet univerbizovaných kompozít v súčasnej spisovnej slovenčine tiež narastá. Ide o taký typ univerbizácie, keď sa viacslovné spojenie so zložitejšou gramatickou formou mení na zložené slovo, ktoré sa obyčajne stáva východiskom ďalšieho odvodzovania. Pretože v tomto prípade ide len o istý stupeň zjednodušenia, obyčajne tento typ nesprievádza zmena štýlovej charakteristiky: *hráč stredú poľa* → *strednopoliar*, *zápasník vo voľnom štýle* → *voľnoštýliar*, *hráč prvej ligy* → *prvoligista* atď.

Do univerbizácie sa niekedy zaraďujú aj všetky spôsoby skracovania slov, skratkové a značkové slová. V takýchto prípadoch však nejde o univerbizáciu v pravom zmysle, ale o mechanický proces podmienený predovšetkým kontextom (resp. situáciou), a preto tento spôsob označujeme ako *simplifikácia*.

Pri kontextovej *simplifikácii* sa zjednodušuje viacslovný (obyčajne oficiálny) názov, pričom celé spojenie môže zastupovať prvé alebo niektoré ďalšie slovo: *Slovenská akadémia vied* → *Akadémia*, *Slovenské národné povstanie* → *Povstanie*, *Medzinárodná šesťdňová súťaž v motocyklovej vytrvalosti* → *Šesťdňová*.

Univerbizácia skracovaním sa vyskytuje len v grafickej podobe (*Bratislavské automobilové závody* → *BAZ*, *komplexná racionalizačná brigáda* → *KRB*), pretože pri použití v hovorenej podobe často nastáva ďalšia derivácia (*BAZ* → *bazkár*, *KRB* → *káerbéčkár*, *SAV* → *Savka* a pod.).

Univerbizácia v súčasnej spisovnej slovenčine sa uplatňuje čoraz častejšie; realizuje sa v bežnom hovorenom jazyku, najmä v komunikačnej sfére profesijnej a záujmovej. Hlavným faktorom prispievajúcim k zneutrálňovaniu univerbizovaných pomenovaní a k vzniku nových sú prostriedky masovej informácie a propagandy — prostredníctvom nich sa univerbizované podoby dostávajú aj do písaného jazyka. V prostriedkoch masovej informácie a propagandy ide jednak o úsilie podať maximálne množstvo informácií, komunikačný cieľ sa dosahuje aj za cenu úspor v komunikačnom procese, limitujúcim faktorom je kapacita komunikačného kanála (napr. vymedzený priestor pre titulky v tlači), na druhej strane — a to je rozhodujúci faktor — cieľom takýchto komunikátov využívajúcich univerbizované podoby je upútať príjemcu a pôsobiť na neho vo vybraných intenciách (pragmatický aspekt).

Keď vezmeme do úvahy prvý faktor — ekonomiu komunikačného procesu — nemožno pokladať všetky univerbizované podoby za prízna-

kové. Na základe ich hodnotenia na osi slangový prostriedok — hovorový prostriedok — neutrálny prostriedok — knižný jazykový prostriedok možno posúdiť, ktorú pozíciu obsadzuje, resp. v ktorom prechodnom pásme sa nachádza. Pokladáme za rozhodujúce pri tomto hodnotení využívať aj ďalší, nadradený protiklad, ktorý označujeme ako oficiálnosť — neoficiálnosť, resp. oficiálne jazykové prostriedky — neoficiálne jazykové prostriedky.

Lexikon jazyka obsahuje ako podskupinu (podmnožinu) viacсловné spojenia ako výsledok pomenovacích aktov (nominácie). V komunikačnom akte sa realizuje výber spojení z lexikonu podľa príslušných komunikačných sfér a cieľa komunikácie: na tomto stupni sa uplatňuje dichotómia oficiálny jazykový prostriedok — neoficiálny jazykový prostriedok. Oficiálne jazykové prostriedky sú záväzné pre vybrané komunikačné sféry (odborná terminológia, štandardizované úradné názvy, administratíva a pod.). V profesijnej, záujmovej (resp. aj súkromnej) komunikačnej sfére sú tieto oficiálne názvy fakultatívne, prevažuje ich frekventované používanie v univerbizovanej podobe, v dôsledku čoho strácajú svoju príznakovosť. To znamená, že v neutrálnej spisovnej pozícii môžu niekedy paralelne vedľa seba fungovať oficiálny viacсловný názov a neoficiálna univerbizovaná podoba.

Slangovosť

Výrazným prejavom tendencie k demokratizácii spisovného jazyka je rozširovanie slangových výrazových prostriedkov. Pri absencii komplexného výskumu slangov v slovenčine možno v súčasnej jazykovej situácii sledovať najmä postoje k hodnoteniu slangov, ako aj tendencie ich vývinu (Bosák, 1985). Rozhodujúcim faktorom pri objasňovaní vzniku a fungovania nových lexikálnych jednotiek, ako aj pri výklade zmien v slovnej zásobe a jej čiastkových podsystémoch sú spoločenské vyjadrovacie potreby. Ak zdôrazňujeme práve pri hodnotení slangov tento základný fakt, vychádzame z reálnej situácie, keď spoločenskú podmienenosť jazykovej komunikácie vo všeobecnej rovine prijímajú bez výhrad všetci jazykovedci, ale v konkrétnej analýze ju často opúšťajú buď v prospech štruktúrnych (vnútrojazykových) kritérií, alebo pred reálnym údom dávajú neodôvodnene prednosť tradícii. Keď k spoločenskej podmienenosti a determinovanosti priberieme ďalší objektívny fakt, že dnes v celom súhrne komunikačných aktov nadobudli kvalitatívne nové miesto (v dôsledku tesného spojenia s komunikačnou situáciou) hovorené prejavy — určujúci faktor synchronnej dynamiky — ukazuje sa nevyhnutné skúmať nové procesy v jazyku nielen z lingvistického, ale aj širšieho komunikačného aspektu. To si však potom vyžaduje, aby sa slangové jazyky nehodnotili iba z pozície spisovného jazyka (teda len ako deštruktívne,

dezintegračné, deformované), ale treba dialekticky vychádzať aj z opačného pólu: prečo si slangové výrazy uvedomujeme ako slangové a akými osobitnými vlastnosťami sa vyznačujú v porovnaní so spisovnými. Totiž pod nespisovnosťou jazykového prostriedku sa myslia predovšetkým špecifické štruktúrne znaky, lebo inak by nespisovné slangové výrazy nemohli strácať svoju „nespisovnosť“ a stávať sa napríklad aj termínmi.

Pri doterajšom hodnotení slangu sa u nás uplatňuje jeho polaritné chápanie: slangovosť sa pokladá za otázku zvláštnej expresívnej kvality jazykových prostriedkov, za „expresizovanú“ štýlovú vrstvu bežnej reči (napr. študentský alebo vojenský slang), na druhej strane sa zdôrazňuje jej špeciálna viazanosť na pracovné a záujmové prostredie. Práve táto druhá oblasť — profesijná a záujmová — je ohniskom súčasných dynamických javov.

Slang vzniká v hovorenej reči, t. j. v prejavoch vopred nepripravených a neštylizovaných, pričom sa podľa konkrétnej situácie v tom-ktorom slovanskom jazyku prejavuje v nerovnakej miere aj vplyv teritoriálnych nárečí. V otázke ďalších činiteľov podmieňujúcich vznik slangu sú odchodné názory. Domnievame sa, že v súčasnej jazykovej situácii možno akceptovať tie faktory podmieňujúce vznik slangu, ktoré sformuloval J. Hubáček (1981): chýbanie terminológie resp. jej neznalosť, prípadne zámerné používanie cudzích výrazov (najmä slov z nemčiny, dnes aj z angličtiny); úsilie o maximálne úsporné a jednoduché vyjadrovanie (ekonomickosť nominácie); vyjadrenie príslušnosti k istému (svojmu) prostrediu (expresívnosť a emocionálnosť); jazyková hra a tvorivosť; variabilita psychických stavov hovoriaceho a jeho citových vzťahov k pomenovanej skutočnosti.

V súbore slangových výrazov možno vyčleniť dve vrstvy. Jadro slangu tvoria príznakové (expresívne) jazykové prostriedky, ako aj časť univerbizovaných pomenovaní. Niektoré z týchto jednoslovných synonymických pomenovaní však v dôsledku svojho maximálne frekventovaného používania prekračujú hranice príslušnej komunikačnej sféry, výrazne sa uplatňujú napríklad v publicistickej sfére, a tak strácajú svoju príznakovosť (*abonentka, bežky, panelák, presilovka, samoobsluha, voľnoštýliar, žuvačka* atď.). Rovnako do tejto prechodnej vrstvy patria aj nové pomenovania predmetov, činností, činiteľa deja a podobne, vyvolané diferenciaciou činnosti. Čoraz viac sa v týchto dvoch vrstvách uplatňuje tendencia prechádzať priamo do spisovného jazyka bez „slangového“ štádia (*pečivár, smečiar, stratár, záťahár* a i.).

Pri prehodnocovaní slangových prostriedkov (rovnako ako hovorových) vychádzame okrem skúmania konkurencie na úrovni komunikačných útvarov aj užšie z analýzy univerbizačných štruktúr (Bosák, 1984). Východiskové dvojslovné pendanty uvádzaných univerbizovaných slov (*abonentný lístok, bežecké lyže, panelový obytný dom, presilová hra, samoobslužná predajňa, zápasník vo voľnom štýle, žuvacia guma* a pod.)

a mnohé ďalšie fungujú iba v úzko vymedzenej oficiálnej komunikačnej sfére, v bežnej dorozumievacej sfére je ich výskyt skôr sporadický. (Podľa nových dokladov z publicistiky sú v pomere asi 1:10 častejšie jednoslovné univerbizované podoby.)

Ukazuje sa, že štruktúrne hľadisko nemôže automaticky či paušálne prevládať, prevážiť nad rozsahom platnosti príslušného slova. Napríklad v dvojici slov zakončených rovnakým sufixom *-ár* možno slovo *diaľkár* (= poslucháč diaľkového štúdia) na základe jeho prevažujúcej frekvencie hodnotiť už nielen ako hovorové či slangové, ale dokonca aj neutrálne, kým slovo *deckár* (= detský lekár) je výrazne príznakové (slangové). Podobne niektoré slová zakončené na sufix *-ák* javia tendenciu prechádzať až do neutrálnej pozície, napr. *prvák* (= žiak prvej triedy), *pásak* (= pásový traktor), kým ďalšie sa hodnotia ako slangové, napr. *dopravák* (= zamestnanec dopravného podniku), *škrobák* (= škrobový obväz) a ďalšie. Stupeň príznakovosti alebo bezpríznakovosti posudzujeme ako zapojenie individuálnej mikroštruktúry do lexikálneho systému. V tých prípadoch, keď synonymné pomenovania fungujú vo viacerých komunikačných sférach, je určovanie príznakovosti/bezpríznakovosti jednoduchšie.

oficiálny spisovný názov	neutrálna, neoficiálna podoba	slangová podoba
diplomová práca	diplomovka	diplomka
štátna záverečná skúška	štátnica	štácka
rigorózne skúšky	rigoróza	rigá
gynekologické oddelenie	gynekológia	gynda
samoobslužná predajňa	samoobsluha	samka
telesná výchova	telocvik	telák
televízny prijímač	televízor	telkáč

Aj keď doteraz prevláda názor, že slang je predovšetkým otázkou lexiky a frazeológie, novšie výskumy ukazujú, že slangovosť sa prejavuje aj v zvukovej rovine (typická intonácia, nedodržiavanie asimilácie a pod.), aj v syntaktickej rovine (rôzne druhy eliptických konštrukcií, využívanie istých syntagiem a pod.). V slangu sa síce využívajú štruktúrne prvky spisovného jazyka, ale s inou komunikačnou funkciou a s iným zámerom i cieľom. Pri posudzovaní slangových prostriedkov nie je rozhodujúci len spôsob ich tvorenia, ale aj oblasť používania.

Slangové prostriedky prenikajú do masových komunikačných prostriedkov (predovšetkým ako nové pomenovania z profesijnej a záujmovej sféry), funkčne sa využívajú v niektorých prekladoch, resp. aj v pôvodnej tvorbe najmladších autorov.

Neologizácia

Neologizmy patria do širokej skupiny jazykových inovácií, takých prvkov v danom jazyku, ktoré predstavujú na pozadí jestvujúcich výrazových prostriedkov niečo nové, a to jednak v systéme jazyka, jednak v stavbe jazykových prejavov. V tomto zmysle neologizmus je inovačný prvok v slovnej zásobe. Pravda, nejde len o jednotlivé slová, lexikálne jednotky, ale na jednej strane aj o nové významy, na druhej strane aj o nové spojenia slov, inými slovami o pomenovania ako realizáciu nominatívneho, resp. systémového jazykového znaku.

Ako neologizmy fungujú nielen samostatné slová, ale aj spojenia slov a často aj významy slov. Ukazuje sa teda, že neologizmus nie je len nové slovo, ale vlastne nový jazykový znak, ktorý môže byť reprezentovaný slovom, významom slova alebo spojením slov. Alebo v terminológii vzťahu obsahu a formy: istý obsah môže mať formu samostatného slova, alebo — a to býva najčastejšie — môže byť vyjadrený spojením slov. Preto triedenie neologizmov možno založiť na vzťahu obsahu a formy s využitím takejto symboliky: ○ pre obsah, □ pre formu (Horecký — Blanár — Sekaninová, 1984), pričom fakt, že ide o nový obsah a novú formu, vyjadrujeme prečiarknutím týchto symbolov, teda ∅, √.

Za vlastný, resp. lexikálny neologizmus pokladáme spojenie nového obsahu s novou formou: ∅, √. Treba, pravda, pripomenúť, že absolútny neologizmus, teda taký, v ktorom by sa objavila úplne nová forma, nemajúca v známych jazykoch oporu, je pomerne zriedkavý. V literatúre sa uvádza v tomto zmysle slovo *kodak* alebo názov *liliput*.

Pretože absolútne nová forma sa pri pomenúvaní nových obsahov spravidla nepoužíva, je veľmi málo neologizmov, ktoré by nemali nijakú motiváciu formálne vyjadrenú koreňom a príponami. Výnimku, prirodzene, tvoria slová prevzaté z cudzích jazykov bez uvedomenia si ich formálnej (morfeumatickej) štruktúry. Patria sem slová ako *manager/menedžer*, *dizajn*, *čip*, *stres*, *furgon*, *alergén*, *akvalung*, *polutant*. Pri etymologickej analýze však aj tu možno odhaliť motiváciu.

Prevažnú väčšinu neologizmov tvoria teda odvodené slová, dotvárané z domácich, ale aj prevzatých základov až v slovenčine. V súlade s vyjadrovanými a komunikačnými potrebami sú to v najväčšej miere názvy osôb, názvy miesta, resp. výrobní, ale aj mnohé dejové a abstraktné pomenovania.

Z názvov osôb s domácim základom možno uviesť napr. názvy *závlahár*, *stratár*, *kúrenár*, *čerpádlár*, *rezačkár*, *majetkár*, *vývojár*, *desafbojár*. Prevzatý základ je v slovách ako *inventúrník*, *prognózovač*. Časté sú tu pomenovania športovcov: *krauliár*, *stípliár*, *terenár*, *karatista*, *rogalista*, *singlista*, *deblista*.

Z názvov miesta možno uviesť napr. *kapustáreň*, *koberciareň*, *kandi-*

táreň, hliváreň, jogurtáreň, čipsáreň. Nové názvy zariadení sú napr. *urýchlovač, retranslátor*.

Pre názvy zariadení sú charakteristické sufixy *-izácia* a *-fikácia*: *plynofikácia, kinofikácia*, resp. *elektronizácia, kontejnerizácia, paletizácia*. V názvoch abstraktných vlastností prevláda prípona *-osť*: *osobnosť, nezariadenosť, neprofilovanosť, pretenciálnosť, pomúkanosť*. Menej sa využíva prípona *-stvo*: *chalupárstvo, inžinierstvo, spolupracovníctvo*.

Prídavné mená samy osebe spravidla nemajú výrazné neologizujúce črty, dotvárajú sa od všetkých základov, pravda, s istými obmedzeniami. Oveľa charakteristickejšie je využívanie radových čísloviek v názvoch ako *prvý námestník, prvý tajomník, druhý radca, zbrane prvého úderu*.

Výrazný neologický ráz majú mnohé denominatívne slovesá typu *premiérovať, pripomienkovať, injektovať* (Malíková, 1985), najmä ak sa dotvárajú rozličnými predponami: *odrekreovať, odpremiérovať, odporotovať, skontinuovať, skontaktovať, prezbrojovať, prerozdeľovať*. Sú to prevažne príznakové slová.

Mnohé neologizmy vznikajú prefixáciou: *prezamestnanosť, sebainterpretácia, spolupracovníctvo, subdodávateľ*. Veľmi frekventované sú prevzaté predpony, resp. aj pôvodne samostatné slová, ktoré postupne prechádzajú do kategórie predpôn. Patria sem napr. *anticivilizácia, antiromán, antihmota* (resp. aj zdvojené *antiantisemitizmus*). Výrazne sa rozširuje používanie takých poloprefixov ako *video-* (*videotelefón, videokazeta, videoprehrávač, videoporada*), *eko-* (*ekoproblém, ekofilm*), *disko-* (*diskotéka, diskotaneč, diskozábava*). Ešte stále sa tvoria nové slová s prefixom *mini-* (*miniveža, minipoviedka*), ďalej slová s *mikro-* a *makro-* (*mikrokompozícia, mikropočítač, mikroprocesor, makrokompozícia, makroúroveň*). Výrazný charakter prefixov dostávajú grécke a latinské číslovky v slovách ako *bilaterála, trióda, tetracyklín, kvadrienále, biatlon*. Pre prídavné mená je charakteristické skladanie, a to dvoch typov. Jednak vznikajú priraďovacie zloženiny typu *architektonicko-sochársky* (*architektonicko-sochárska súťaž, architektonicko-sochárske riešenie*), *poľnohospodársko-priemyselný* (*komplex*), jednak, a to oveľa častejšie, také prídavné mená, v ktorých sa prvou zložkou vyjadruje istá modifikácia alebo istý zreteľ. Sem patria napr. prídavné mená *vedecko-technický* (*pokrok, rozvoj* = „z hľadiska vedy, s využitím vedy“), *vedecko-poznávací* (*vedecko-poznávacia funkcia* — „týkajúca sa vedeckého poznávania“), *stavebno-technologická príprava* (*technologická príprava stavby*). Niektoré z takýchto zložených prídavných mien možno hodnotiť aj ako odvodené od dvojslovného pomenovania: *stavebná technológia* → *stavebnotechnologický* (podrobnejšie v časti o skladaní slov, s. 229 n.).

Dôvodom pre vznik neologizmu prvého typu (nový obsah — nová forma) nemusí byť úplne nový obsah, ale iba jeho modifikácia, zdôraznenie istých sémantických príznakov. Názov *hasič* bol motivovaný typickou činnosťou — hasením ohňa. V súčasnosti sa však nevychádza

len z represívnej činnosti, ale zdôrazňuje sa preventívna činnosť, preto sa za základové slovo vzalo slovo *požiar* a od neho sa utvoril názov *požiarnik*. V úsilí odlíšiť názov miesta, v ktorom trávia noc železničari pri oddychu, od starého pomenovania *nocľaháreň*, vznikol názov *nocovňa*.

Odlíšna modifikácia formy je v takých prípadoch, keď sa pôvodný obsah dopĺňa vlastne o istú gramatickú alebo sémantickú charakteristiku, napr. o rod, deminutivnosť, vid. Sem patria také neologizmy ako *anjelka, anjelica* u P. Karvaša, *krajčírka* v názvoch hmyzu. Patria sem aj mnohé predponové slovesá typu *sľotografovať, dokompleťovať* (podrobnejšie v časti o slovesách, s. 164—165).

Nová forma pri novom obsahu sa môže vyjadriť aj zloženým slovom, pričom nové je len spojenie starých slov s pôvodným zachovaným obsahom, napr. *holobyť* popri *holý byt*. Veľmi častý je tento typ v názvoch hraničných vied, napr. *agrochémia, biotechnológia*.

Pomerne časté je spojenie dvoch rovnakých slov, napr. substantív v názvoch špeciálnych profesií. Príznakom novosti je v nich práve toto priraďovacie spojenie: *tesár manipulant, robotník stavač*. Autorské neologizmy ako *herečka-epizodistka, sekunda-balvan, jedáleň-skleník, predizba-skleník, pracovňa-skleník* (všetko u P. Karvaša) treba hodnotiť ako okazionalizmy.

V súčasnej slovnej zásobe dôležitú úlohu majú viacslovné názvy, združené pomenovania. V takýchto názvoch ide o nový obsah, nová forma sa však nevyjadruje novými výrazmi, ale novým spojením už známych slov do nového celku. Pritom sa v takýchto neologizmoch (typu *hektárová úroda*, resp. *úroda z hektára*, aj *rozvinutá socialistická spoločnosť, prípravná fáza výroby*) voľne využívajú domáce i prevzaté slová. Z neprehľadného počtu takýchto neologizmov možno uviesť len na ilustráciu: *komunálny odpad, umelá inteligencia, inovačný cyklus, poradenská organizácia, technický transfer, elektronické médiá, vertikálna dominantá, ekologický význam, zbrojný limit, nukleárna výzbroj, navigačná družica* a pod. Z trojslovných pomenovaní napr. *rozvinutá socialistická spoločnosť, socialistický spôsob života, realizačná fáza výroby, viacnásobná jadrová hlavica, nukleárna raketová hlavica*.

Vo všeobecnosti možno zistiť dve neologizačné tendencie. Do polohy zhodného prívlastku sa v podobe prídavného mena dostávajú rozličné okolnostné určenia (podrobnejšie v časti o vzťahových adjektívach, s. 169 n.). Z opisného výrazu *mechanizmus uplatňovaný v trhovom hospodárstve* vzniká tak pomenovanie *trhový mechanizmus*. Z opisu *skúšky jadrových zbraní* vzniká pomenovanie *jadrové skúšky*. Podobne činnosť pri údržbe je *údržbová činnosť*, *metódy spoločenských vied* sú *spoločenskovedné metódy*, *front vedeckých pracovníkov v spoločenských vedách* je *spoločenskovedný front*, *technologická s veľkým množstvom odpadu* je *mnohoo odpadová technológia*, *chemický priemysel vyrábajúci látky v malých množstvách* je *malotonážna chémia*.

Z potreby vyjadrovať činnosť alebo výsledok činnosti (v podobe zhodného prívlastku) vznikajú neologizmy ako *riadiaci pracovník, obslužené práce, vykonávací projekt, recyklačný tok, odzbrojovacia rétorika, programovací jazyk, urýchľovacia technika, programotvorná činnosť, nadhodnocovacia kalkulácia, pohyblivý odpaľovací podvozok*. Výsledok činnosti sa vyjadruje trpným prídastím: *rozvinutý socializmus, integrovaný obvod, metalizovaná karoséria, vyargumentovaná analýza, predsunutá jadrová základňa, podsadená občianska vybavenosť, robotizovaná výrobná linka, špecializované stavebné kapacity, globálne štandardizovaná sieť, zbrane usmernenej energie* (podrobnejšie v časti o adjektivizácii n/t-prídastí, s. 203 n.).

Do skupiny vlastných neologizmov (nový obsah — nová forma) patria aj akronymické slová typu *SEUK*, najmä ak sú tvorené tak, aby sa akronym ponášal na už jestvujúce alebo novoutvorené slovo. Popri názve *komplexná racionalizačná brigáda* jestvuje aj hovorové slovo *krb*, *krbka* (podobne *TANAP, NAPANT, ERPO, ELTOS, TUZEX*). Často sa akronymické neologizmy preberajú z iných jazykov, napr. *algol, kobol, fortran, dederon, nylon, akryl, chemlon*.

Osobitné miesto v skupine akronymických neologizmov zaujímajú hybridné pomenovania s jedným skutočným slovom typu *Slovchémia, Slovosivo, Slovakofarma, Stavoprojekt, Stavoindustryia*. Dôkazom, že fungujú ako slová, je ich výskyt v textoch v rozličných pádových formách (v *Slovošive, zo Stavoindustryie*), alebo apelativizácia (*návšteva moto-techien*).

Akronymickým neologizmom, najmä takým, ktoré jestvujú popri rozpísaných, explicitných pomenovaniach, sú blízke neologizmy typu *○*, *□*, v ktorých sa starý obsah vyjadruje novou formou. Patria sem mnohé univerbizované pomenovania typu *občianka, diplomovka, nákupár* (pracovník v nákupe), *operatívce* (pracovník operatívnej služby), *schôdzovka* (rad schôdzok). Neologizmy v tejto skupine majú preto často príznak hovorovosti alebo slangovosti, ale tieto príznaky sa postupne prehodnocujú.

Napokon treba uviesť skupinu neologizmov, ktorých príznak je v novom obsahu: nový, resp. aspoň modifikovaný obsah sa pomenúva starým, už jestvujúcim slovom. Je to typický prípad prenášania, posúvania významu, preto sa toto tvorenie neologizmov označuje ako sémantické (neosémantizmy). Slovom *prítomnosť* sa označuje jednoducho fakt, že je čosi prítomné (*vojenská prítomnosť*). Takto sa s rozvojom počítačovej techniky utvorili napr. názvy *pamäť, nadbytočnosť, vstup, výstup, abeceda, slovník, okienko*. S rozvojom teórie systémov sa utvorili pomenovania *okolie, prostredie, rozhranie*. V teórii grafov sú takéto neologizmy *uzol, vrchol, cesta, dráha, trať*.

Pravda, niekde ide o nový význam starého slova len zdanlivo. Pri hlbšom, najmä slovotvornom rozbere sa ukáže, že ide o nové tvorenie,

odvodzovanie od úplne odlišných základov, a tak vznikajú vlastne homonymá. Napr. adjektívum *diskrétny* v spojení *diskrétna veličina* nesúvisí so starofrancúzskym slovom vo význame „galantný“, ale priamo s latinským slovesom *discernere* — *discretum*. Podobne treba chápať aj také názvy hmyzu, ktoré sa formálne zhodujú s jestvujúcimi slovami (najmä zdobenými), ale v skutočnosti sú odvodené nanovo. Pomenovanie *listárík* nesúvisí s listárom — doručovateľom listov, preto nie je ďalším významom deminutíva *listárík*. Motivačným základom je síce list, ale list na strome a motiváciou je zdržovanie sa na listoch, resp. ohlodávanie listov. Sufix *-ík* tu nie je deminutívny, ale funguje (v zloženom sufixe *-árík*) ako ukazovateľ istého typu pomenovaní. Takže ide o vlastné neologizmy s novým obsahom i novou formou.

Ako sa ukázalo na viacerých príkladoch, nedá sa presne určiť, kedy neologizmus prestáva byť neologizmom, kedy sa začleňuje do bežnej slovnej zásoby alebo aspoň do odbornej slovnej zásoby. Preto dôležitejšie než registrovať vznik, prípadne zánik konkrétnych neologizmov je skúmať neologizáciu, vznik nových nominačných modelov, resp. nové, hojnejšie využívanie už jestvujúcich modelov.

Príležitostné slová (okazionalizmy)

Oproti neologizmom ako novým slovám, ktoré sa v jazykovom systéme už ustálili, hoci sa pociťujú ako nové, príležitostné slová sa chápu ako nové slová, ktoré vznikajú príležitostne v momente reči, v jedinečnom kontexte ako produkty individuálneho použitia. Neologizmy ako slová pomenúvajúce v jazyku rozličné nové skutočnosti z oblasti spoločenského, politického života, z vedy, techniky i umenia, aj z bežných životných situácií, postupne strácajú črtu novosti a prechádzajú do bežnej slovnej zásoby, príležitostné slová, keďže sa nevyskytujú v úze, si svoju nápadnosť a novosť, ako aj štylistickú príznakovosť zvyčajne zachovávajú.

Z pohľadu dynamických tendencií v slovnej zásobe javia sa príležitostné slová dialekticky protirečivo. Ak berieme do úvahy, že príležitostné slová sa nevyskytujú v úze, nepoužíva ich celé jazykové spoločstvo, iba individuálni hovoriaci, predstavujú skôr okrajovú zložku slovnej zásoby. Ak však na druhej strane berieme do úvahy, že príležitostné slová sa skutočne v reči tvoria (na rozdiel od väčšiny slov, ktoré sa v reči reproduktujú ako hotové lexikálne jednotky), okazionalizmy sa javia ako svojrázne indikátory dynamických tendencií v jazyku a reči. Môžu sa totiž tvoriť aj v rámci najproduktívnejších slovo-tvorných typov, hoci sa často tvoria tak, že sa v nich porušuje niektorá

konštitutívna vlastnosť príslušného slovotvorného typu (použije sa iný ako zvyčajný formant, okazionalizmus môže mať význam sčasti odlišný od všeobecného významu daného slovotvorného typu; môže byť utvorený od nezvyčajného, nepravidelného slovotvorného základu). Okazionalizmy sú výrazom tvorivého, inovačného prístupu k jazyku, autori nimi často prekračujú hranice a možnosti dané zákonitostami pravidelne utvorených slov. Vedome porušujú slovotvornú normu, pravda, nie samoúčelne, lež funkčne — v záujme esteticky účinnejšieho či ozvlášťujúceho vyjadrenia v umeleckých textoch, na upútanie pozornosti a na ozvláštnenie aj v publicistickom prejave, prípadne na vyjadrenie jazykového humoru, na jazykovú hru. Pre tieto svoje vlastnosti a funkcie sa okazionalizmy vyskytujú predovšetkým v umeleckých textoch, najmä básnických, zriedkavejšie v próze, ale aj v esejistických a publicistických textoch. Vyskytujú sa však aj v bežnej reči tvorivých používateľov jazyka.

Jadro príležitostných slov tvoria individuálne autorské slová spisovateľov a publicistov. Najmä pre ne zvyčajne platí väčšina z definíčných príznakov okazionalných slov (Lykov, 1976): príslušnosť k reči (parole), slovotvorná odvodenosť, nenormatívnosť, funkčná jednorazovosť, expresívnosť, nominačná fakultatívnosť, synchronno-diachronická difúznosť, príslušnosť k autorovi.

V poézii sa okrem ozvlášťujúceho efektu okazionalizmy využívajú najmä pre schopnosť navodzovať viac asociačných vzťahov s inými výrazmi, a teda aj viac významových vzťahov. Porov. Zamborov titulkový okazionalizmus *Smútnava* (v posunutom význame „pocit smútku“ na rozdiel od modelových slov *čiernava*, *pálava*; spätosť so slovami *smutný* i *mútny*); Kovalčíkov *rozkožušený dážď* (= dážď hustý ako kožuch, rozprestierajúci sa ako kožuch); *rozčertí sa*, *rozanjeľ* (Moravčík). V poézii sú časté aj okazionalne zložené adjektíva: *tichosnežné kľdle*, *chladnohviezdne prítmie*, *vlastnokrvný obraz*. Nezriedka sa stretávame s príležitostným tvorením vetných prísloviok, pri ktorých nezvyčajnosť, istá odchýlnosť od normy je v kontaminácii významu prirovnania s významom pocitu: *Keď ti je nočne, súmračne* (Zambor); ... *bez vás je nám, pane, ubudnuto* (Mihalkovič). Ozvlášťujúco môže pôsobiť použitie neproduktívneho sufixu namiesto sufixu, ktorým sa dané slovo „normálne“ tvorí, napr. *mámeň* namiesto slova *mámivo*: *Musí mať mámeň milovanej noci* (Moravčík).

Bohatý zdroj okazionalizmov poskytuje utváranie kvalifikačných významov pri pôvodne vzťahových adjektívach, ktoré sa premieta aj do tvorenia abstraktných (substantívnych) názvov vlastností, napr. *cmarový milovník*, *extemporový komik*, *najkohútskejšia nálada*; ... *zaniknú práve vďaka tej svojej zvláštnej angličanskosti* (Lawrence) — pravidelné by tu bolo abstraktum *anglickosť*; *posolstvenné slovo* (Matuška).

Slovo môže nadobudnúť platnosť okazionalizmu, keď sa použije v inom

ako bežnom význame, pričom okazionalný význam sa ozrejmuje z kontextu: ... *Flaubert ... si svoje vety čítal a bol teda „zvukár“* (Matuška) — bežný význam slova *zvukár* je „zvukový technik“.

Intenciou vyjadriť jazykový humor sú podmienené okazionalizmy v nasledujúcich kontextoch: *je tu dobrá zakrčmenosť* (J. Marušiak — ústne) — podľa produktívneho typu *nehodovosť*, ale s asociáciou aj k slovám *zastavanosť*, *zazverenosť*; ... *Ale vo vinárňach — tam sme sa niekedy a niekedy aj častejšie ako niekedy, spoločne prevínili* (Matuška) — protiklad k slovu *previniť sa*. Názov rozhlasového programu *Kabaretórium* jeho autor, publicista J. Kamenistý utvoril s cieľom vyjadriť približnosť pomenovania „čosi ako kabaret“, „približne kabaret“.

Príležitostné slová nevznikajú len v písaných prejavoch (v umeleckej a publicistickej komunikačnej sfére), ale aj v bežnej hovorenej reči, hoci zriedkavejšie. Môžu sa tvoriť aj podľa produktívnych slovotvorných typov. Vtedy majú blízko k tzv. potenciálnym slovám, sú menej nápadné, ľahšie sa môžu dostávať medzi systémové lexikálne prostriedky, tvoria prechod k nim. Porov. z počutých súkromných rozhovorov: *Okamžite odkabátovať predizbu!* (slovo *odkabátovať* je utvorené podľa slovies typu *odkôstkovať*, *odzátokovať*). — *Idem si zamikroskopovať, v pondelok mám skúšku* (= trochu si popracovať s mikroskopom). — *Na dva dni vám uvarím guláš, potom sa už nejako prepalacinkujete* (= prestravujete sa pomocou palacínok).

Príležitostné slová nepredstavujú teda čosi anomálne, sú oblasťou tvorenia slov, kde sa uplatňuje jazyková tvorivosť.

Zdroj dynamiky publicistických pomenovaní a prostriedky ich tvorenia

Tak ako je dynamika vývinu jazyka rozličná v jednotlivých jazykových rovinách, tak aj každá jazyková rovina je diferencovaná z hľadiska dynamiky vývinu jej zložiek. Najvýraznejšie možno pozorovať rozdiely v dynamike jednotlivých štýlových vrstiev v lexikálnej rovine. Veľmi dynamická je štýlová vrstva publicizmov: cyklus ich vzniku, rozvoja a zániku, resp. prehodnotenia je rýchlejší ako pri niektorých iných štýlových vrstvách alebo štýlovo nepríznakových druhoch pomenovaní.

Zdroj dynamiky publicizmov súvisí s nárokmi, ktoré sa kladú na publicistický text. Ide o požiadavku dosiahnuť jeho maximálnu účinnosť: pôsobiť na zmenu myslenia, čítania a postojov čitateľa. Aby bol text účinný, musí spĺňať určité kritériá, ktorým zodpovedajú projektované štýlové vlastnosti, čiže projektovaná konfigurácia určitých výrazových kategórií (Lišková, 1977).

Nositeľom výrazovej kategórie môže byť pomenovanie, kompozícia,

syntax, textové jednotky, teda hierarchicky nerovnorodé prvky jazyka. Nás v tejto súvislosti zaujíma, nositeľmi ktorých výrazových kategórií sú publicizmy. Na základe definícií uvedených kategórií sme pre publicizmy vyčlenili z operatívnych kategórií subjektívnosť a z ikonických markantnosť (subjektívnosť = „prejav subjektu hovoriaceho v texte či štýlizujúceho text...“, zvýraznený postoj či názor autora k problematike... — op. cit., s. 28; a markantnosť = „tendencia vyvolať silnejšiu predstavu deja, postavy, prostredia voľbou slov a spojení označujúcich vecí a fakty nápadnými črtami“ — ibid., s. 29).

Takto vlastne môžeme funkčne vymedziť publicizmy ako pomenovania, ktorými sa dosahuje subjektívnosť a markantnosť v publicistickom texte. Pri markantnosti vystupuje do popredia otázka silnejšej predstavy deja, postavy, prostredia. Táto predstava sa dosahuje obraznými pomenovaniami. Výber asociácií je však podriadený hodnotiacemu zacieleniu autora textu, čiže markantnosť je podriadená subjektívnosti. Touto zmenenou hierarchiou sa publicistické obrazné pomenovania líšia od iných obrazných pomenovaní. Prenášanie významu má metonymický charakter, pretože smeruje k naznačeniu vnútorných súvislostí, čo je v súlade s požiadavkou maximálnej informatívnej hodnoty publicistického textu (napr. *pokusy zaškrtiť socializmus prostredníctvom úverového lasa*).

Častým opakovaním tých istých obrazných pomenovaní sa ich obraznosť prestáva pociťovať, lexikalizujú sa. Tým sa však stiera markantnosť a s ňou späť subjektívnosť. To znamená, že publicistické pomenovanie prestáva plniť svoju funkciu. Stáva sa z neho klišé — odumretá bunka v živom organizme jazyka. Jedným zo zdrojov dynamiky publicizmov je teda riešenie protirečenia medzi funkciou, ktorú majú plniť (to znamená dosahovať subjektívnosť a markantnosť), a podmienkami, za ktorých túto funkciu plnia (vysoký index opakovania v dôsledku opakovania rovnakých komunikačných potrieb). Časté opakovanie spôsobuje, že tempo vzniku publicistických pomenovaní schopných plniť svoju funkciu zostáva za tempom ich znehodnocovania stratou tejto schopnosti.

Pokiaľ ide o prostriedky tvorenia nových publicistických pomenovaní, zväčša sú to viacslovné pomenovania, ktoré vznikajú prehodnocovaním už existujúcich pomenovaní alebo vytváraním nových pomenovaní. V oboch prípadoch sa uplatňuje prenášanie významu.

Prehodnocovanie už existujúcich pomenovaní sa v podstate uskutočňuje dvojako: zmení sa význam a forma zostáva nezmenená; zmení sa význam aj forma. V prvom prípade možno hovoriť o sémantickom prehodnotení. Keďže nový význam nemá oporu v novej forme, jeho vnímanie je bezprostredne viazané na kontext, napr. *kozmetická úprava* (Pol Potovej kliky), *make-up* (škaredéj tváre apartheidu), *zapísať sa do histórie* (... ďalšia vojna, to by už nebola svetová vojna. To by bola už vojna totálna. A nemohla by sa zapísať ani do histórie, pretože by o nej nemal kto písať.).

V druhom prípade, teda v prípade zmeny významu aj formy, sa pomenovanie prehodnocuje dvojako: a) dopĺňaním pomenovania o ďalší člen, napr. *chystať niekomu jadrovú pascu*; b) nahrádzaním niektorého člena pomenovania (*vojensko-strategická rovnováha* → *rovnováha strachu*, *ozdravenie ekonomiky* → *liečenie ekonomiky*, *jadrová vojna* → *jadrová smrť*). Zaujímavý prípad predstavuje zmena pomenovania *horúčkovité zbrojenie* na pomenovanie *vyzbrojovacia horúčka*. Obraznosť sa tu dosahuje kategoriálnou zmenou kvalitatívneho príznaku *horúčkovitý* na substantiu *horúčka*, v dôsledku čoho sa mení substantia *zbrojenie* na kvalitatívny príznak *vyzbrojovací*. Nové pomenovanie *vyzbrojovacia horúčka* sa stáva modelom pre ďalšie pomenovania *vyzbrojovacia mánia*, *zbrojné šialenstvo*, *militaristický ošiaľ*, ktoré tvoria synonymický rad so zvyšujúcou sa expresivitou. Zvyšovanie expresivity je dôsledkom potreby zachovania v texte markantnosti rovnakej intenzity.

Skupina publicizmov na základe vytvárania nových pomenovaní vzniká z voľných syntagmatických spojení typu nadradený vetný člen (podstatné meno) a nezhodný prívlastok, a to buď holý (podstatné meno) alebo rozvitý (dve podstatné mená alebo prídavné meno a podstatné meno): *stratégia odzbrojenia*, *politika rinčania zbraní*, *taktika spálenej zeme*, *taktika konštruktívnej nečinnosti*. Na rozdiel od publicizmov z predchádzajúcej skupiny, ktorá sa zaraďuje do systému slovnej zásoby sprostredkované cez prehodnocované pomenovania, publicizmy tejto skupiny takéto sprostredkujúci článok nemajú, a preto tvoria výrazne prechodnú vrstvu medzi viacslovnými pomenovaniami a voľnými syntagmatickými spojeniami. Na rozdiel od voľných syntagmatických spojení tvoria sémantický celok. Ich sémantickú ucelenosť upevňuje prenášanie významu medzi členmi spojenia. Opakovaním nadobúdajú charakter pomenovaní, zároveň sa však menia z publicizmov na klišéovité výrazy.